

hatjuk, hogy az ilyen települések száma Magyarországon 1850 és 1890 között 177-ről 307-re növekedett, lakosságuk pedig 2 millióról 4 millióra. Az ország lakosságának 1850-ben 17,2%-a, 1890-ben pedig 26,7%-a élt az 5 ezernél népesebb városokban és községekben. Hogy a városi népességnek ez a megközelítése sem pontos, mutatja az a tény, hogy a Monarchia másik felében a lakosság kisebb része – 1890-ben csak 19,9%-a – lakott az 5 ezernél népesebb településeken, holott sok egyéb adatból nyilvánvaló, hogy Ausztria az urbanizáció magasabb fokán állott, mint Magyarország.

53. táblázat

A városi és a vidéki népesség növekedése Magyarországon (1857–1890)
(Fiume nélkül)

Településtípus	Lakosság (ezer)				Növekedés %-ban			
	1857	1869	1880	1890	1857– 1869	1869– 1880	1880– 1890	1857– 1890
Budapest	187	271	361	492	44,8	33,2	36,4	163,2
24 törvényhatósági jogú város	601	696	752	839	15,7	8,1	11,5	39,5
106 rendezett tanácsú város	838	938	1 000	1 109	12,0	6,7	10,8	32,4
Városok együtt	1626	1 904	2 113	2 440	17,1	11,0	15,5	50,0
5000-nél népesebb községek	914	1 107	1 278	1 699	21,1	15,5	32,9	86,0
Városi jellegű települések összesen	2540	3 011	3 391	4 139	18,6	12,6	22,0	63,0
Falvak	9584	10 542	10 337	10 995	10,0	–1,9	6,4	14,7
<i>A lakosság megoszlása településtípusok szerint %-ban</i>								
Városok	13,4	14,0	15,4	16,1				
5000-nél népesebb községek	7,5	8,2	9,3	11,2				
Városi jellegű települések együtt	20,9	22,2	24,7	27,3				
Falvak	79,1	77,8	75,3	72,7				

Az urbanizáció előrehaladásáról akkor kapjuk a valóságot talán leginkább megközelítő képet, ha a városi jelleg két eddig használt mutatóját – a városi jogállást és a népességszámot – kombináljuk. A rendezés

után megmaradt városokhoz hozzávéve a 5 ezernél népesebb nagyközségeket, azt találjuk, hogy az ilyen városi jellegű települések lakossága 1850 és 1890 között 2,16 millióról 4,14 millióra növekedett, vagyis 92%-kal, szemben az egész ország lakosságának 30%-os növekedésével.

Igazi, európai értelemben vett nagyvárost a polgárosodó Magyarország csak egyet tudott kifejleszteni: Budapestet. Bár a Duna két partján fekvő három testvérváros élete már évtizedek óta egybefonódott, s egyre inkább az ország forgalmi és politikai központjává vált, Budapest mint egységes nagyváros, s mint főváros valójában a kiegyezés utáni évtizedek szülötte volt. Az 54 ezer lakosú Buda és a 16 ezer lakosú Óbuda 1873-ban egyesült közigazgatásilag is a 200 ezer lakosú Pesttel. Az új nagyváros növekedési üteme szinte egész Európában egyedülálló volt a 19. század második felében, talán csak Berliné volt hasonló. Budapest polgári lakossága 1850-ben 156 ezer, 1869-ben 271 ezer, 1890-ben pedig 492 ezer volt. 1870-ben még a 17. volt az európai nagyvárosok sorrendjében, 1900-ban pedig már a 8. Talán Európa egyetlen országában sem összpontosult oly nagymértékben a gazdaság modern, tőkés szektora – a nagykereskedelem, a bankrendszer és a nagyipar – a fővárosban, mint nálunk. Budapest volt a gyorsan fejlődő magyarországi vasúthálózat központja, a világ első malomvárosa, gépiparának termelési értéke pedig az 1880-as években nagyobb volt, mint az összes cseh- és morvaországi gépgyáraké együttvéve. A kiegyezés után a magyar kormányok jelentős anyagi áldozatokkal igyekeztek Budapestet igazi európai nagyvárossá, a magyar gazdaság és kultúra központjává fejleszteni.

A főváros népességének gyors növekedésével nem igen tudott lépést tartani sem a közművesítés, sem a lakásépítés, pedig 1867 és 1890 között több mint 200 millió forintot fektettek a budapesti építkezésekbe. A lakások 62%-a még az 1890-es években is egyszobás volt. Különösen súlyos volt a lakáshelyzet a kiegyezést követő nagy fellendülés idején, amikor tízezrével költöztek a fővárosba vidékről ipari és építőmunkások, napszámosok, cselédek. 1870-ben Pest 200 ezer lakosából 41 ezer albérlő vagy ágyrajáró volt, s különösen a külső kerületekben zsúfolódtak össze sokan egy-egy szobában. A 90-es évekre némiképp javult a helyzet. Ugyancsak a 90-es évek elején került sor a város vízellátási gondjait megoldó korszerű állandó vízművek, valamint az egészségügyi követelményeknek megfelelő csatornahálózat létesítésére.

Magyarország városhálózata 1890-ben

Városok és 5000 lakosnál
népesebb községek

A városfejlődésben a 19. század második fele minőségi fordulatot jelentett: a vasútépítések és a nagyipar kialakulása révén új városfejlesztő tényezők léptek működésbe. Növekvő szerepet játszott az urbanizációban a modern polgári közigazgatási és bíraskodási rendszer, a maga sokrétű apparátusával, valamint a bővülő és differenciálódó iskolahálózat. Az új városi funkciók és új városfejlesztő tényezők fellépése következtében a városhálózat is átalakult. A legtöbb város fejlődésében többféle funkciónak és tényezőnek is része volt. Kezdetben, különösen az 50-es és 60-as években még a mezőgazdasági árutermelés és áruforgalom volt a legfontosabb ösztönzője a városi fejlődésnek. A 80-as években kezdett szerephez jutni a nagyipar, bár ez csak 1890 után vált igazán fontos városfejlesztő tényezővé. Iparosodásunk korai szakaszában elsősorban a bányászati és vasipari központok (Resica, Anina, Salgótarján, Diósgyőr, Zólyom) növekedése volt gyors ütemű.

1850 és 1890 között azok a városok fejlődtek a leggyorsabb ütemben, amelyek a kiépülő vasúthálózat csomópontjait alkották, vagy pedig az ún. vásárvonalon, azaz a különböző gazdasági jellegű vidékek – többnyire az alföldek és a környező hegyvidékek – találkozási vonalán, a Nagy- és Kisalföld szegélyén, a hegyvidékekről az Alföldre vezető folyóvölgyek és a nagyobb medencék kijáratánál feküdtek. Négy évtized alatt több mint megkétszereződött – Budapesten kívül – 5 dunántúli (Pécs, Szombathely, Kaposvár, Zalaegerszeg, Nagykanizsa), 5 felvidéki (Kassa, Nyitra, Losonc, Máramarossziget, Beregszász), 2 délmagyarországi (Újvidék, Temesvár) és egy erdélyi város (Sepsiszentgyörgy) lakossága. Elég gyors ütemű – több mint 80%-os – volt Arad, Miskolc, Szolnok, Nyíregyháza, Debrecen, Kolozsvár és Székesfehérvár növekedése is. A félmillió fővárost azonban egyikük sem tudta még megközelíteni sem. 1890-ben egyetlen vidéki város sem érte el a százezres lélekszámot, s az 50 ezret is csak ötnek a lakossága haladta meg (Szeged, Szabadka, Pozsony, Debrecen, Hódmezővásárhely), ezek közül azonban három jellegzetes alföldi agrár-város volt.

A magyar városfejlődés sajátos vonása volt, hogy éppen legnagyobb városaink jelentős része az urbanizáció viszonylag alacsony fokán állott. Keleti Károly 1870-ben az urbanizáció fokának bizonyos mutatói (az iparos és kereskedő népesség, valamint az értelmiség arányszáma, a lakosság műveltségi foka, az épületek jellege stb.) alapján rangsorolta a magyar-

országi városokat. A Budapest után a lakosságszám szerint a 2–4. helyen álló Szeged, Szabadka és Hódmezővásárhely az urbanizációs fok szerinti rangsorban csak a 80. 88. és 89. helyre, a nagyságrendben 7. Kecskemét pedig a 63. helyre került. A 25 legnagyobb népességszámú város és község közül csak 11 szerepel az urbanizációs fok szerinti rangsor első 25 helyén, 13 közülük pedig még az urbanizációs rangsor első 50 helyére sem került be. A lakosság nagysága és az urbanizáció foka szerinti rangsorban egyaránt az első 25 helyen 11 várossal találkozunk, s valóban ezek voltak a kiegyezés idején Magyarország legjelentősebb városai: Pest és Buda, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Debrecen, Pécs, Székesfehérvár, Kolozsvár. Magas urbanizációs foka miatt ezekhez még hozzá kell vennünk Győrt, Sopront és Nagyszebent.

Az Alföldön mintegy 30 olyan város, illetve nagy lélekszámú község (Békéscsaba, Békés, Csongrád, Szarvas, Orosháza stb.) volt, amelyeknek lakossága meghaladta a 10 ezret, de mind külső képében, mind népességének foglalkozási és társadalmi struktúrájában lényegesen különbözött Nyugat- és Közép-Európa, valamint a Dunántúl, a Felvidék és Erdély európai típusú városaitól. Az alföldi agrárvárosoknak nagy – néha vármegyényi – határa volt, s a lakosság egyre növekvő része, a kiegyezés utáni években már mintegy 30%-a nem a városban, hanem a tanyákon élt, bár egy részüknek a városban is volt háza. A lakosság kétharmada – háromnegyede – még a legnagyobb és leginkább urbanizált Szegeden is 49%-a – mezőgazdaságból élt. A nagyobb dunántúli, felvidéki és erdélyi városokban 1890-ben már 40–50% volt az iparból és forgalomból élők arányszáma, mintegy 8–10%-ot tett ki az értelmiségi és hivatalnok réteg, s a lakosságnak több mint a fele bevándorló volt, aki nem a városban született. Az alföldi agrárvárosok növekedése viszont túlnyomórészt a természetes szaporodásból származott, a lakosság 70–90%-a bennszülött volt, az iparból és forgalomból élők arányszáma nem érte el a 25, sőt többnyire még a 20%-ot sem, az értelmiségi réteg pedig csak 3–4%-ot tett ki.

Mégsem lenne azonban indokolt csupán óriásira-nőtt falvaknak tekinteni ezeket a településeket, hiszen bennük már felbomlott a lakóhelynek és a munkahelynek a falvakra jellemző egysége, s egy sor tipikusan városi jellegű központi funkciót töltöttek be: regionális piacok, közigazgatási és kulturális központok, némely esetben vasúti csomópontok voltak, s a

80-as években egyikben-másikban (például Szegeden) már az iparosodás is kezdetét vette. Valójában egy sajátos magyar – és szélesebb értelemben vett kelet-európai – várostípusról van szó ezek esetében, s e jellegzetes várostípus létrejöttében a táji-gazdaságföldrajzi adottságok és a történelmi előzmények egyaránt szerepet játszottak. A kiegyezés utáni évtizedekben ezekben az óriásfalvakban megindult egy városias mag kialakulása, s ez az urbanizációs folyamat a nagyobbak – mint például Szeged, Kecskemét, Szabadka – esetében a század végére már elég jelentős szintet ért el. A városias centrumban – néha egész utcasorokat alkotva – emeletes bérházak, középületek emelkedtek, itt kaptak helyet az iskolák, a nagyobb üzletek, és a közművesítés is megindult. A városias magot egy kisvárosi övezet vette körül, zárt soros földszintes házakkal, kézműipari műhelyekkel és kisebb boltokkal; a legkülső kört pedig egy még elég széles falusias övezet alkotta az őstermelők házaival és udvaraival. Az egykori belső legelők övét a legnagyobb városokban fokozatosan elfoglalták a nagyobb üzemek: pályaudvarok, raktárak, malmok, gyárak, javítóműhelyek. Kétségtelen, hogy – bár a belső mag az alföldi agrárvárosok leg többjében viszonylag gyorsan urbanizálódott – a város nagyobb részét alkotó kisvárosi és falusi övezetek földszintes házaikkal, poros-sáros utcáikkal, a közművesítés teljes hiányával egyáltalán nem mutattak városias képet. Ez a várostípus az Alföld jellegzetessége volt, de a dunántúli vagy a kisalföldi – kétségkívül iparosodottabb – városok egy részében is megtaláljuk ezeket a hol szélesebb, hol keskenyebb falusias külső övezeteket.

Városaink jelentős részének külső képe – az urbanizációs folyamat meggyorsulása ellenére – a 19. század második felében még meglehetősen falusias jellegű maradt. Ezt mutatják az épületekre és a lakásokra vonatkozó adatok is, amelyekből kiderül, hogy milyen kevés volt nálunk az emeletes ház. 1869-ben mindössze 37 ezer emeleti lakás volt az egész országban, 1890-ben pedig 66 ezer, vagyis az összes lakásoknak alig 2%-a, s ezeknek is több mint a fele a fővárosban volt.

A lakásviszonyok javulását mutatja, hogy a lakások száma ugyan csak 11,5%-kal növekedett két évtized alatt, a lakószobáké azonban 23,3%-kal. Egy szobára 1869-ben országos átlagban 3,8, 1890-ben pedig 3,5 lakó jutott. Az építkezésben a falvakban, sőt a városok külső övezeteiben is a hagyományos építő- és fedőanyagok uralkodtak. A lakóházaknak 1890-

ben is csak 13,6%-a épült téglából vagy kőből, 44,7%-a vályogból vagy sárból, 41,6%-a pedig fából. A házaknak mindössze 16%-a volt cseréppel, palával vagy bádoggal fedve, 60%-ának nád- vagy zsúpfedele volt, a többinek fedőanyagát fazsindely alkotta. Kő- vagy téглаépületekkel és cseréptetővel leginkább a Dunántúl nyugati megyéiben és a Felvidék középső és nyugati részein találkozunk, s a tehetősebb parasztnak errefelé vályog vagy sárházait is egyre gyakrabban húzták kőalapra. A Nagy- és Kisalföldön, valamint a Dunántúl keleti és déli részeiben túlnyomórészt vályogból és sárból épültek a házak, s náddal vagy rozsszalmával fedték őket. A favázás, vesszőfonatos sövényfalak helyett azonban egyre inkább a vert vagy rakott föld- és vályogfalak terjedtek el. A fából való építkezés volt az uralkodó a szlovák és a kárpátukrán Felvidéken és Erdélyben, de bőven találunk faházakat Vasban, Zalában, Somogyban, valamint a Palócföldön is.

A parasztság lakáskultúrájában a legfontosabb változást a konyha és a szoba füsttelenítése jelentette, bár az ország egyes vidékein – így például a Dunántúl nyugati és déli részein is – még mindig találunk kémény nélküli, füstös házakat. A 19. század második felében terjedt el a parasztházaknál a tornác, s a kamra ekkoriban alakult át lakószobává, „hátsó házzá”. Az „első házat”, vagy tisztaszobát viszont ekkoriban az ország legtöbb vidékén már nem lakták, csupán vendégfogadásra használták, s a díszes párnákkal és dunyhákkal a mennyezetig feltornyozott ágyban sem aludtak. A szobában a bútorokat az ún. sarkos elrendezés szerint helyezték el: az egyik szögletet a padokkal övezett asztal, a szemben levőt pedig a fűtő berendezés – többnyire a konyhából fűtött kemence, a Dunántúlon sok helyen a csempéből rakott kályha, a keleti országrészekben pedig a kandalló – foglalta el. A parasztszobák bútorzata is gazdagodott: a ládák és a tékák mellett egyre inkább elterjedtek sublódok, a konyhaszekrények, sőt a század vége felé a szobai szekrények is. A parasztbútorok zöme már nem házi készítmény, hanem a falusi, kisvárosi asztalosok munkája. Az alföldi agrárvárosok polgárosodó parasztságánál ekkoriban jött divatba a klasszicista nemesi és polgári bútorokat utánzó egyszínű, sötétbarnára pácolt kanapé, sublót és szekrény. Az ország legtöbb vidékén, különösen a gazdasági fejlődésben és a polgárosodásban elmaradottabb perifériákon azonban a 19. század második felében virágzik fel igazán a színes, festett asztalosbútorok divatja.

Az iparosodás velejárójaként a kiegyezés utáni években jelentek meg a nagyobb városokban, vasúti csomópontokon, bányák és vasművek szomszédságában az üzemek által épített, többnyire szoba-konyhás lakásokból álló munkástelepek, az ún. kolóniák. A munkáslakások berendezése általában a kispolgári ízlést követte, szerényebb, olcsóbb kivitelben.

A FOGLALKOZÁSI ÉS SZOCIÁLIS STRUKTÚRA

A foglalkoztatottság alakulását, a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek helyzetét és fejlődését kötetünk más helyein ismertetjük, itt csak a népesség gazdasági ágak és alapvető szociális kategóriák szerinti tagozódásának fő vonalait, valamint a foglalkozási és a szociális struktúrában a tőkés fejlődés és a gazdasági növekedés hatására bekövetkezett változásokat mutatjuk be.

Korszakunkban már határozottan megfigyelhető a népesség átcsoportosulása a mezőgazdaságból a modern ipari, forgalmi és szolgáltató ágazatokba. 1869 és 1890 között az őstermelésből élő népesség száma nem változott, az összlakossághoz viszonyított arányszáma azonban 80%-ról 71%-ra csökkent. Az iparban és a forgalomban dolgozók száma két évtized alatt 41%-kal növekedett (783 ezerről 1104 ezerre). Egyelőre a forgalmi ágazatok vonzóereje, munkaerőigénye jóval nagyobb volt, mint az iparé: a kereskedelemben és a szállításban foglalkoztatottak száma 90,5%-kal nőtt (126 ezerről 242 ezerre), a bányászatban és az iparban tevékenykedőké pedig csak 31,2%-kal (657 ezerről 862 ezerre). A lakosság szaporodásánál kétszerte gyorsabb ütemben – 22,2%-kal – nőtt a közszolgálatot teljesítők és a szabad foglalkozású értelmiség száma is. A lakosság foglalkoztatottsági csoportok szerinti átrétegződése 1869 és 1890 között Magyarországon jóval gyorsabb ütemben haladt, mint a Monarchia másik felében; a lajtántúli országokkal szemben a polgárosodásban mutatkozó évszázados elmaradást azonban két évtized alatt nem lehetett behozni, legfeljebb némiképp csökkenteni.

A tőkés fejlődés előrehaladását mutatja, hogy 1890-ben már az aktív népesség 66%-a bér munkás és alkalmazott; a mezőgazdaságban 64%, az iparban, kereskedelemben és szállításban pedig 57% volt a bér munkások és alkalmazottak számaránya. Ausztriában azonban ugyanekkor az egész kereső népességben 77%-ot tett ki a bér munkások és alkalmazottak

54. táblázat

A lakosság megoszlása fő foglalkozási csoportok szerint
az Osztrák–Magyar Monarchiában (1890)
(keresők és eltartottak együtt)

Ország, országrész	Östermelés	Bányászat, ipar	Kereskedelem, szállítás	Köszölgát, értelmiség	Egyéb	Lakosság
<i>Ezer fő</i>						
Magyarország	10 800	2002	596	410	1454	15 262
Horvátország	1 862	180	44	38	78	2 202
Ausztria nyugati országai	7 275	5333	1118	519	1869	16 114
Galícia, Bukovina, Dalmácia	6 798	875	444	196	665	8 976
<i>Százalék</i>						
Duna jobb partja (Dunántúl)	71,9	13,7	3,5	2,3	8,6	100
Duna–Tisza köze	58,6	16,7	6,4	3,6	14,7	100
Duna bal partja (Északi-Felvidék)	68,7	15,3	3,9	2,4	9,7	100
Tisza jobb partja (Északkeleti-Felvidék)	69,4	13,6	3,8	2,9	10,3	100
Tisza bal partja (Tiszántúl)	76,2	10,2	3,7	2,6	7,3	100
Tisza–Maros köze (Bánát)	75,5	11,6	3,0	2,2	7,7	100
Erdély	78,9	9,5	2,1	2,6	6,9	100
Magyarország összesen	70,8	13,2	3,9	2,7	9,4	100
Horvátország	84,6	8,1	2,2	1,7	3,4	100
Ausztria nyugati országai	45,2	33,1	6,9	3,2	11,6	100
Galícia, Bukovina, Dalmácia	75,7	9,7	5,0	2,2	7,4	100

arányszáma. Magyarországon 1869 és 1890 között az iparban, kereskedelemben és a szállításban az önállóak száma még nagyobb mértékben (41,1%-kal, 336 ezerről 474 ezerre) növekedett, mint a bér munkásoké, kiknek száma 1869-ben 422 ezer, 1890-ben 590 ezer volt, a növekedés tehát 39,8%-ot tett ki. Az önálló iparosok, kereskedők és szállítók között mindössze néhány százra, legfeljebb 1–2 ezerre tehető a nagyiparos és nagykereskedő burzsoázia létszáma, a gazdasági növekedés tehát a gépi

nagyipar nagyobb arányú kibontakozása előtti évtizedekben főleg a kispolgárság és a polgári középrétegek számát gyarapította. Hasonló tendenciára mutat az alkalmazotti és értelmiségi kategóriák létszámának 24%-os növekedése is. A gazdaság különböző ágaiban 1869-ben 40 ezer, 1890-ben pedig 51 ezer tisztviselő és alkalmazott működött. A közszolgálatban foglalkoztatott értelmiség (közigazgatási tisztviselők, bírák, ügyvédek, pedagógusok, egészségügyi dolgozók, egyházi személyek), valamint a szabad pályákon működő tudósok, írók és művészek száma pedig 105 ezerről 129 ezerre emelkedett két évtized alatt. 2090 ezer önálló földbirtokossal, iparossal és kereskedővel szemben 180 ezer alkalmazott, tisztviselő és értelmiségi, 4142 ezer mezőgazdasági és ipari bér munkás, napszámos és házi cseléd – nagy vonalaiban ilyen volt a magyarországi aktív népesség szociális struktúrája 1890-ben.

3. A LAKOSSÁG ETNIKAI ÉS VALLÁSI MEGOSZLÁSA

AZ ETNIKAI ERŐVISZONYOK VÁLTOZÁSAI

A 19. századi Magyarország etnikai és vallási szempontból Európa leg-tarkább, legkevertebb népességű országa volt. A lakosság 7 nagyobb vallásfelekezetre és több mint 10 nemzetiség között oszlott meg.

A soknemzetiségű Magyarország etnikai viszonyait hivatalosan először az 1850-ben az osztrák hatóságok által lebonyolított népszámlálás mérte fel. Az ezt követő két népszámlálás – 1857-ben és 1869-ben – nem terjedt ki a nemzetiségre, ezért ebből az időszakból csak különféle nem hivatalos becslések állnak rendelkezésünkre. A magyar népszámlálások 1880-tól kezdve kérdezték a lakosság anyanyelvét. Ezen tulajdonképpen nem a szoros értelemben vett anyanyelvet értették, hanem – a népszámlálási utasítások tanúsága szerint – azt a nyelvet, amelyet „az illető egyén magáénak vall s amelyen a legjobban és legszívesebben beszél”, s amelyet esetleg „a kisedővodában, az iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezésben sajátított el”.¹

¹ KOVÁCS ALAJOS, A magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak hitelessége. Bp. 1920. 1.

55. táblázat

Magyarország polgári népességének anyanyelvi megoszlása
(Horvátország és Fiume nélkül)

Nemzetiség	Ezer fő			Növekedés %		% -os megoszlás		
	1850	1880	1890	1850 – 80	1880 – 90	1850	1880	1890
Magyarok	4 812	6 404	7 357	33,1	14,9	41,5	46,7	48,6
Németek	1 349	1 870	1 989	38,6	6,4	11,6	13,6	13,1
Szlovákok	1 739	1 855	1 897	6,7	2,3	15,0	13,5	12,5
Románok	2 240	2 403	2 589	7,3	7,7	19,3	17,5	17,1
Kárpátukránok	446	353	380	–20,9	7,6	3,9	2,6	2,5
Szerbek, bunyevácok, sokácok	} 598	632	495	} 5,7	7,4	} 5,1	4,6	4,5
Horvátok			184					
Szlovének	45	63	71	40,0	12,7	0,4	0,5	0,5
Zsidók	250					2,1		
Egyéb	128	148	173	15,6	10,1	1,1	1,1	1,1
Összesen	11 609	13 729	15 133	18,3	10,2	100	100	100

A nemzetiségi erőviszonyokban 1850 és 1890 között elég jelentős eltolódás következett be. A legtöbb nem magyar nép arányszáma csökkent, a magyaroké viszont 41,5%-ról 48,6%-ra emelkedett, bár abszolút többséget csak 1900-ban alkottak. Az egész Habsburg-monarchia határai között élő magyarok száma 1850 és 1890 között 2,6 millióval, vagyis 54%-kal növekedett. Ennél nagyobb arányú növekedéssel a Monarchia népei közül csak a lengyeleknél találkozunk, a németek, csehek és olaszok gyarapodása 30–40% közt volt, a többi népé pedig 25% alatt. A magyarországi nemzetiségi erőviszonyokban bekövetkezett eltolódás különösen szembetűnő, ha egybevetjük a Monarchia lajtántúli felével, ahol az uralkodó nemzet, a németek száma 40 év alatt csak 31%-kal nőtt, számaránya pedig még valamit csökkent is: 1850-ben Ausztria lakosságának 36,2%-a volt német nyelvű, 1890-ben pedig 36,1%-a.

A magyarok számának növekedéséhez és számarányának javulásához számottevően hozzájárult a zsidók magyarosodása. A zsidókat – bár német dialektust beszéltek – 1850-ben külön nemzetiségként írták össze, a későbbi népszámlálások azonban már nem ismertek zsidó nemzetiséget,

csupán izraelita vallást. A zsidók száma a még mindig nagyarányú bevándorlás következtében 1850 és 1880 között 250 ezerről 625 ezerre emelkedett, 1890-ben pedig elérte a 707 ezret. 1880-ban 365 ezer (58,4%), 1890-ben pedig 451 ezer (63,8%) vallotta magát közülük magyar anyanyelvűnek, s egyre csökkenő kisebbségük növelte egyéb nemzetiségek – túlnyomórészt a németek – számát. A magyarok száma azonban még a zsidók leszámításával is több mint 1,2 millióval, azaz 25,5%-kal nőtt 1850 és 1880 között, a nem magyaroké ugyanekkor csak 528 ezerrel, vagyis 7,8%-kal, pedig ezekben az évtizedekben még nem igen beszélhetünk erőszakolt magyarosításról.

A nemzetiségi erőviszonyokban bekövetkezett eltolódás több tényező egyidejű hatásának eredője volt. Mindenekelőtt szerepet játszottak benne a természetes és spontán népesedési folyamatok. A magyarok természetes szaporodása nagyobb mértékű volt, mint a többi népeké együttesen. 1869 és 1880 között a magyar többségű vármegyék népességének természetes szaporodása 4,2% volt, a nem magyar többségűeké pedig 3,1%. 1880 és 1890 között ugyanezen két vármegyecsoport természetes szaporulata 12,03, illetve 11,78%. Az 1872–73-as demográfiai katasztrófa (kolera, éhínség) a túlnyomórészt magyarlakta Dunántúlt csak kismértékben sújtotta, a román, kárpátukrán és szerblakta keleti–délkeleti országrészek népességét viszont valósággal megtizedelte. 1870 és 1880 között 15 vármegyében haladta meg a halálozások száma a születéseket, s ezek közül 10 volt nem magyar és csak 5 magyar többségű. A részletes demográfiai adatok a lakosság anyanyelve szerinti bontásban csak 1896-tól kezdve állnak rendelkezésünkre. Ezek azt mutatják, hogy a gyengébb természetes népszaporodás fő oka a szláv és román népesség esetében a nagyarányú halandóság, főleg a csecsemő- és gyermekhalandóság volt. A németeknél és a románoknál az európai viszonylatban rendkívül alacsony házasságtermékenység, s ennek következtében a többi népénél kisebb születési arányszám is fékezte a természetes szaporodás ütemét (56. táblázat).

A magyarok természetes szaporodásának az ütemét csak a szlovákoké és a kárpátukránoké múlta felül, náluk azonban a nagyarányú kivándorlás elvitte a népszaporulat jelentős részét. Amerikába a század végéig mintegy 80%-ban szlovákok és kárpátukránok vándoroltak ki. A magyarok kivándorlása csak a 20. század első éveiben öltött igazán nagy méreteket, de akkor is csak a kivándorlók egyharmada került ki közülük. A nyugati

56. táblázat

A népesedés főbb mutatói Magyarországon anyanyelv szerint
(az 1896–1900-as évek átlagában, ezrelékben)

Nemzetiség	Nyers születési	Nyers halálozási	Természetes szaporodás	Gyermek-halandóság (1000 éveszülöttre esett 0 – 7 éves halott)	Házasság termékenység (1000 15 – 49 éves házasságra jutó éves születés 1900/1)
	arányszámok				
Magyarok	39,2	26,2	13,0	354,4	226
Németek	36,9	25,1	11,8	332,4	198
Szlovákok	43,6	29,8	13,8	360,3	241
Románok	36,9	31,1	5,8	397,5	193
Kárpátukránok	43,2	27,7	15,5	354,8	236
Horvátok	45,0	33,7	11,3	387,0	244
Szerbek	43,3	35,1	8,2		247

megyékből Ausztriába kivándorlók túlnyomórészt németek, szlovákok és horvátok voltak, s az Erdélyből Romániába kivándorlók között is jóval több volt a román, mint a székely. Ugyanakkor viszont a bevándorlók – akiknek a száma szintén jelentős, évi tízezres nagyságrendű volt – túlnyomórészt az uralkodó magyar nemzetiséghez asszimilálódtak. Tehát a természetes szaporodás és a külső vándorlás mérlege egyaránt a magyarság számarányának növelése irányában hatott.

A népesedési mérleg figyelembevételével a magyarok 1850 és 1890 közötti több mint 2 és fél milliós gyarapodásából hozzávetőlegesen 1 milliót tulajdoníthatunk az asszimilációnak. Ebből mintegy félmillió esett a zsidókra és egyéb bevándorlókra, félmillió pedig a hazai nemzetiségekre, elsősorban a németekre és szlovákokra. Mivel 1850 és 1880 között még nem beszélhetünk a nem magyar lakosság tömegeit érintő erőszakolt magyarosításról, ezt a nagyarányú magyarosodást elsődlegesen spontán társadalmi folyamatnak tekinthetjük, amely a fellendülő tőkés fejlődés, a meggyorsuló gazdasági növekedés, a megnövekedett földrajzi és szociális mobilitás és a városiasodás természetes velejárója volt.

A Kárpát-medence népei évszázadokon át egymással erősen keveredve, nagy területen érintkezve, széles vegyes nemzetiségű zónákban települve éltek. 1890-ben csaknem 1 millió nem magyar anyanyelvű élt a magyar nyelvterület határain belül, s a magyar többségű községek nem magyar lakosainak a száma megközelítette a 800 ezret. Évente 4–5 ezer olyan

vegyes házasságot kötöttek, ahol csak az egyik fél volt magyar. Ilyen nagyfokú keveredés mellett érthető, hogy a két- vagy többnyelvűség igen gyakori jelenség volt. 1880-ban az ország lakosságának 14%-a beszélt magyarul és még legalább egy hazai nemzetiségi nyelvet. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók 17,2%-a beszélt legalább egy nemzetiségi nyelvet is, a nem magyar anyanyelvűek 11,1%-a pedig beszélt magyarul is. A németek közt 20,2%, a délszlávok között 10,3%, a szlovákok közt 9,5% volt a magyarul is beszélők arányszáma, a románoknál és a kárpát-ukránoknál viszont csak 5,7 illetve 5,5%. A kétnyelvűség pedig – különösen ha egyéb népesedési, gazdasági, társadalmi tényezők is ilyen irányban hatnak – az asszimiláció első lépése lehet.

A nem magyar népek esetében teljesen egyértelmű és szoros korreláció állt fenn egyrészt a magyarosodás mértéke, másrészt a kétnyelvűség és a magyarokkal való keveredés aránya, a társadalmi szerkezet polgárosodottságának foka (amelynek legfőbb mutatója a nem agrár népesség és a városokban élők számaránya), a mobilitás mértéke, az írástudás és az iskolázottság színvonala között. Tehát a legnagyobb számban a németek, a szlovákok, a bunyevácok és sokácok, a nyugat-magyarországi horvátok magyarosodtak, akiknél a magyarokéval azonos vallás (katolikus és evangélikus), a hasonló kulturális és történeti hagyományok, valamint a legtöbb esetben a sok évszázados együttélés hatásai is megkönnyítették az asszimilálódást. A hagyományos falusi életformáját még inkább őrző, ortodox és görög katolikus vallású, a magyartól kultúrájában és történeti hagyományaiban távolabb álló, egyházi és iskolai autonómiával rendelkező, zártabb és elkülönültebb román, szerb és kárpátukrán agrártársadalmak esetében a magyarosodás jóval kisebb mértékű volt, s a nemesség, az értelmiség és a polgári középrétegek meglehetősen szűk csoportjaira korlátozódott.

A nyelvhatárok a 19. század folyamán nemigen változtak, az asszimiláció a nem magyar népesség zárt tömbjeit alig érintette. A nyelvhatáron mindenütt többé-kevésbé széles kétnyelvű zóna húzódott, amelynek községekben – különösen a magyar-szlovák nyelvhatáron – szinte népszámlálásról népszámlálásra változott a többség. A magyarosodás azonban mégis csak a magyar nyelvterületen belüli nem magyar nyelvszigetek és szórványokban volt igazán jelentős. Az asszimiláltak másik nagy csoportját azok adták, akik a gazdaságilag elmaradottabb, viszonylago-

san túlnépesedett hegyes peremvidékekről a magyarlakta központi területek iparvidékeire, dinamikus gazdasági központjaiba, gyorsan fejlődő városaiba települtek át. A magyarosodás igazi kohói a városok voltak. A városokban a magyarság arányszáma jóval meghaladta az országos átlagot, s a városok a nem magyar területen is sokkal inkább magyar jellegűek voltak, mint környezetük. A városiasodás, a nem magyar falusi népességnek a magyar többségű városokba való áramlása a magyarosodás egyik fő tényezője volt.

Fontos ösztönzője volt a magyarosodásnak a társadalmi mobilitás: a magasabb iskolázás, a társadalmi hierarchiában való emelkedés, a hagyományos falusi közösségekből, a paraszti és kispolgári életformából való kiszakadás az esetek többségében magyarosodással járt. Minél feljebb hágunk a társadalmi struktúra piramisán, annál nagyobb a magyar nyelvűek arányszáma. Az asszimiláltak zöme a kialakulóban levő modern magyar polgári társadalom új osztályaiban és rétegeiben helyezkedett el. Az ipari és kereskedő polgárság és a polgári értelmiség jelentős részben asszimiláltakból állt, de viszonylag nagy volt a nem magyar eredetűek száma az ipari munkásság soraiban is.

Az ország különböző vidékeinek egyenlőtlen gazdasági növekedése, valamint a társadalom mozgékonyabb, polgárosultabb rétegei körében végbemenő asszimilációs folyamat következtében igen jelentős eltérések mutatkoztak a soknemzetiségű Magyarország népeinek foglalkozási és szociális struktúrájában. A leginkább polgárosult és differenciált társadalmi szerkezettel a magyaroknál és a németeknél találkozunk; a szlovákok, horvátok és szerbek közepes fejlettségi szinten állottak; a román és a kárpátukrán társadalom kétharmada viszont kisbirtokos parasztságból állt, elég erős agrárproletariátussal, de igen fejletlen kis- és középpolgársággal és csekély ipari munkássággal. Számottevő iparos és kereskedő kispolgársággal a németek, a szlovákok és a délszlávok rendelkeztek, az ipari munkásság a németeknél, a szlovákoknál és a horvátoknál volt jelentős; a szerbeknek erős középbirtokos rétegük és gazdagparaszt-ságuk volt, a másik oldalon viszont náluk volt a legnagyobb – a magyarok mellett – az agrárproletariátus arányszáma. A saját középiskolákkal rendelkező szerbeknek és románoknak viszonylag számottevő értelmiségi rétege volt, a szlovák, a horvát és a kárpátukrán értelmiség azonban jelentős részében elmagyarosodott.

Magyarország népeinek gazdasági-társadalmi struktúrája (1900)
(keresők és eltartottak együtt, %-ban)

[illegible]

MAGYARORSZÁG NÉPEINEK TELEPÜLÉSI VISZONYAI

Ha Magyarország települési viszonyait etnikai szempontból vizsgáljuk, szembetűnő a különböző népek erős keveredése. A 413 járás közül csak 215-ben (52%) alkotott valamely nemzetiség 80%-nál erősebb többséget, 198 járásban pedig jelentős, 20%-nál nagyobb nyelvi kisebbség élt. A magyarok 166 járásban alkottak abszolút többséget, valamely nem magyar

58. táblázat

Magyarország nemzetiségeinek számaránya járásonként (1890)

Nemzetiség	Járások száma, amelyekben az egyes nemzetiségek számaránya							
	80–100	50–80	20–50	10–20	0–10	0	abszolút	relatív
	%						többség	
Magyarok	121	45	68	42	137	–	166	10
Németek	4	25	57	46	249	32	29	15
Szlovákok	37	26	21	12	106	211	63	1
Románok	48	46	40	15	29	235	94	11
Kárpátukránok	3	8	8	6	32	356	11	1
Szerbek	–	6	16	9	31	351	6	3
Horvátok	2	–	5	35	27	344	2	–
Szlovének	–	1	1	1	3	407	1	–
Egyéb	–	–	–	1	359	53	–	–
Nem magyarok összesen	94	112					206	31

nép pedig 206 járásban. 41 járásban oly mértékű volt a különböző etnikumok keveredése, hogy egyikük sem érte el az 50%-ot. A magyar volt az egyetlen olyan nép, amely – bár a járások nagyobb részében kisebbségként – minden járásban jelen volt.

Az egyes községek etnikai összetétele jóval homogénabb volt, mint a nagyobb közigazgatási egységeké. 1890-ben az ország községeinek 77,3%-ában valamely nemzetiség (31,8%-ában a magyarok, 45,5%-ában a nem magyarok) számaránya meghaladta a 90%-ot, s csak a községek 7%-ában élt jelentős, 30%-nál erősebb nemzeti kisebbség. Más népekkel – főleg a magyarokkal – keveredve leginkább a németek, a szerbek és a horvátok

éltek. Minél nagyobb volt egy-egy község, annál erősebben kidomborodott magyar jellege. Az 5000-nél több lakosú települések 63,8%-a volt magyar többségű, míg a kisebb településeknek csak 36,5%-a. A magyar többségű települések átlagos lélekszáma 1890-ben 1600 volt, a nem magyar községeké 952. A magyarok az ország községeinek 37,2%-ában

59. táblázat

Magyarország községeinek megoszlása nagyság és nyelvi többség szerint
(1890)

Nyelvi többség	–2000	2000 – 5000	5000 – 10 000	10000-nél több	Összesen	%
	lakosú községek száma					
Magyar	3 984	538	115	81	4 718	37,2
Német	887	187	31	9	1 114	8,8
Szlovák	2 560	124	20	7	2 711	21,4
Román	2 767	193	19	2	2 981	23,5
Kárpátukrán	570	28	4	—	612	4,8
Szerb	64	67	12	6	149	1,2
Horvát	221	16	—	—	237	1,9
Szlovén	146	1	—	—	147	1,2
Egyéb	15	1	1	—	17	0,1
Nem magyar együtt	7 240	617	87	24	7 968	62,8
Összesen	11 224	1155	202	105	12 686	100
Százalékban						
Magyar	35,5	46,6	56,9	75,7	37,2	
Nem magyar	64,5	53,4	43,1	24,3	62,8	

abszolút többséget, 8,5%-ában 10–50%-os kisebbséget alkottak. A községek 27%-ában a magyarok arányszáma 10% alatt volt, 3458 községben (27,3%) pedig egyáltalán nem lakott magyar 1890-ben.

A városok és a városi jellegű nagyobb települések lakossága már 1880-ban túlnyomóan magyar volt. A 131 város közül 73, a 158 ötezernél népesebb nagyközség közül 93 volt magyar többségű, lakosságuknak pedig együttesen 63%-a volt magyar anyanyelvű, míg az ország több mint 12 ezer kisebb községében a magyarok arányszáma csak 41,4% volt.

Ebben a 289 városi jellegű településben a magyaroknak kerekén egyharmada élt (2,1 millió), a nem magyaroknak pedig csak 17%-a. A városok a magyar nyelvterületen kívül is inkább magyar jellegűek voltak, mint környezetük. 1880-ban a nem magyar nyelvterület egész lakosságának nem egészen 12%-a volt magyar anyanyelvű, az e területen levő 72 város-

60. táblázat

Magyarország városainak nemzetiségi viszonyai

Anyanyelv	A lakosság száma 1000		Növekedés (+), illetve csökkenés (-) %-ban	% -os megoszlás		Városokban élt a megjelölt anyanyelvű népesség %-a	
	1880	1890		1880	1890	1880	1890
Magyar	1383,1	1660,5	+ 20,1	64,5	67,8	21,6	22,6
Német	391,1	388,3	- 0,7	18,2	15,9	20,9	19,5
Szlovák	160,9	153,2	- 4,8	7,5	6,3	8,7	8,1
Román	80,4	90,3	+ 12,3	3,7	3,7	3,3	3,5
Kárpátukrán	3,7	3,8	+ 1,5	0,17	0,15	1,0	1,0
Szerb és horvát	92,2	112,8	+ 22,3	4,3	4,6	14,6	16,6
Egyéb	33,1	40,5	+ 22,4	1,5	1,7	15,7	16,6
Nem magyar együtt	761,4	788,9	+ 3,9	35,4	32,2	10,2	10,1
Összesen	2144,5	2441,4	+ 13,8	100	100	15,6	16,1

ban azonban a magyarok arányszáma elérte 28%-ot, s e városok közül 11-ben abszolút többséget is alkottak. A városok magyarosodása 1880 után még gyorsabb ütemben folyt, mint korábban.

Az 1890-es népszámlálás adatai alapján az alábbi képet rajzolhatjuk fel Magyarország népeinek, elsősorban a magyaroknak települési viszonyairól.

A magyarok két nagyobb zárt etnikai tömböt alkottak. A központi magyar nyelvterület mintegy 115 ezer km² kiterjedésű volt. Magában foglalta a Dunántúl nagy részét, a Kisalföld Dunától északra eső felének nagyobb részét, a Nagyalföldet – a Ferenc-csatornától és a Marostól délre eső területek és a keleti-délkeleti szegély kivételével – valamint az Alföldet északról határoló középhegységeket, s azok mögöttes medencéit.

Ezen a területen 1890-ben 6 millió magyar mellett mintegy 900 ezernyi nem magyar kisebbség élt, túlnyomóan németek és szlovákok. E terület 154 járása közül 3, 4200 községe és városa közül 300 volt nem magyar többségű. Több mint 100 ezres német kisebbség élt szétszórva a Bakony, a Vértes, a Gerecse és a Pilis hegységek falvaiban, s Buda körül széles gyűrűben erős többséget is alkotott. A 18. században betelepült németység másik nagy, mintegy 200 ezres csoportja Tolna és Baranya megyékben élt (ez volt az ún. Schwäbische Türkei). Szlovák szórványtelepülések főleg Budapest környékén és az Északi-középhegységben voltak. Békés és Csanád megyék nagy mezővárosaiban több mint 70 ezer szlovák anyanyelvű élt, akiknek ősei a 18. században települtek ide. A század közepén még német többségű főváros a század végére megmagyarosodott: 1880-ban 56,8%, 1890-ben 66,4% a magyar nyelvűek arányszáma, de még mindig Budapest az ország legnagyobb német és szlovák városa is: 118 ezer német és csaknem 30 ezer szlovák lakossal.

A másik, a központi tömbnél jóval kisebb – mintegy 15 ezer km² területű – magyar nyelvterületet a székelység 400 ezres tömbje alkotta Erdély délkeleti sarkában. Ez a székely nyelvterület 4 megyére, 14 járásra terjedt ki, 431 magyar községgel. A két különálló részből álló magyar nyelvterület a maga 130 ezer km²-es kiterjedésével az ország területének 46%-át alkotta. Határain belül élt a magyarok 88%-a (1890-ben 6,4 millió). A nem magyar kisebbségek száma megközelítette az 1 milliót. E terület 168 járásából 165 magyar többségű volt, 4341 magyar város és község mellett 330 községben a nem magyar lakosság alkotott többséget.

Az országnak a magyar nyelvterületen kívül eső nagyobbik felében 1890-ben 7,7 millió lakos élt, s ebből mintegy 900 ezer (11,8 %) volt magyar. A 245 járás közül e területen mindössze egynek – a kolozsvárinak – volt abszolút magyar többsége, s 66 járásban élt számottevő, 20%-nál erősebb magyar kisebbség. A nem magyar nyelvterület 8026 községéből és városából 383 volt magyar többségű.

A magyar nyelvterületen kívül két olyan része volt az országnak, ahol a magyarok jelentékeny kisebbséget alkottak. Az egyik az a széles zóna, amely a két magyar nyelvtömböt összekötötte, s az Alföld északi peremvidékétől a Szamos, a Kraszna és a Sebes-Körös völgyein át vezetett az Erdélyi medencébe, majd a Maros és a Kükküllők között érintkezett a Székelyfölddel. E zónában 11 megye 58 járásából a magyarok

egyben (kolozsvári) abszolút többséget, 35-ben pedig 20%-nál erősebb kisebbséget alkottak. A túlnyomórészt román, néhol szász községek tengerében 234 magyar többségű község helyezkedett el, néhol – a Szilágyságban, Kalotaszeg vidékén, Torda környékén és a Kis-Küküllő mentén – 10–30 községből álló nagyobb nyelvszigeteket is alkotva. E területen a városok lakosságának 64,8%-a már 1880-ban is magyar, s a 12 város közül 8 (Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Dés, Nagybánya, Felsőbánya, Szilágysomlyó, Zilah) magyar többségű.

A 18. századi újraterületek során kialakult jellegzetes kevert lakosságú vidék volt az országnak a magyar nyelvterülettől délre eső része: a Bánát (Torontál és Temes megye), a Bácska déli és nyugati része, valamint a Dunántúl délkeleti csücske, a Drávaszög. Itt egymást váltották a magyar, német, szerb, bunyevác, sokác, román, szlovák, kárpátukrán és bolgár községek, s egyik nemzetiség sem alkotott nagyobb területen abszolút többséget. A Délvidék 41 járásából a magyarok kettőben voltak relatív többségben, s 14-ben alkottak 20%-nál erősebb kisebbséget. A 763 községből 70 volt magyar többségű. 1890-ben az egész terület lakosságának 14%-a, a városok lakosságának 18%-a volt magyar. A magyarság számát az ország déli járásaiban a század végén gyorsan növelte az Alföld középső részeiből egyre nagyobb arányokban folyó levándorlás. 1883-ban bukovinai csángókat telepítettek az Al-Duna-menti kincstári birtokokra.

Az ország területének mintegy egyharmadát elfoglaló hegyes peremvidékeken csak meglehetősen gyér magyar szórványokkal találkozunk, főleg a nyelvhatárok közelében és egyes nagyobb városokban. Ez az övezet a Muraközből kiindulva a nyugati határszálon húzódott északnak, majd a Kárpátok hatalmas félkörívében folytatódott egészen az Al-Dunáig. Itt a német, szlovák, kárpátukrán, román és szász nyelvterületek egymáshoz kapcsolódó tömbjeinek folytonosságát csak délkeleten bontotta meg a közbeékelődő Székelyföld. Ebben a Nyugat-Dunántúlon keskeny, az Északi-Felvidéken kiszélesedő, északkeleten ismét elkeskenyedő, majd Dél-Erdélyben újra kiszélesedő övezetben 1890-ben mindössze 300 ezer magyar élt (7%), 4 millió más anyanyelvű mellett. A 146 járásból a magyarok számaránya csak 17-ben haladta meg a 20%-ot, a több mint 5 ezer községből pedig csak 73 volt magyar többségű.

A központi magyar nyelvterület és a nyugati országhatár közötti 20–30 kilométeres sáv déli része, a Muraköz teljesen horvát volt (115 község),

majd ehhez csatlakozott a Mura és a Rába között a szlovén nyelvterület 147 községe. A Rába és a Duna közötti határzónában a 300 ezres német tömbben szétszórva élt mintegy 60 ezer, a 16. században ide települt horvát (297 német és 78 horvát község). Magyar szórványokkal a nyugati határsávbán főleg a Pinka völgyében találkozunk (Felső-Őrség).

A szlováklakta Felvidéken a nyelvhatártól északra volt néhány magyar szórványfalu, illetve több községből álló nyelvsziget: főleg a Kisalföld északi peremén, a Nyitra és a Zsitva folyók völgyében, valamint keleten a Sajó és a Hernád folyók között. A városok lakosságának ezen a vidéken csak 15–16%-a magyar. A később elmagyarosodó városok (Kassa, Nyitra, Zólyom) 1880-ban még német és szlovák többségűek. A szlovák nyelvterületen jelentős, 10%-nál erősebb német kisebbség élt, főleg a Szepességben, a középkori eredetű bányavárosokban és Pozsony környékén. A szlovák nyelvterület magvát képező hét megyében (Árva, Liptó, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Zólyom) 1880-ban alig 16 ezer magyart írtak össze (1,9%), de 1880 és 1890 között több mint 50%-kal nőtt a magyarok száma, főleg az iparosodással kapcsolatos munkástelepítések, valamint a zsidó polgárság magyarosodása következtében.

A kárpátukrán lakosságú Északkeleti-Felvidéken a magyarok arányszáma meghaladta a 10%-ot. Főleg a Felső-Tisza völgyében voltak magyar települések. E vidék mindhárom városa (Máramarossziget, Munkács, Ungvár) magyar többségű volt már 1880-ban is.

A szlovák Felvidék mellett Dél-Erdély volt az ország másik olyan nagyobb vidéke, amelyen magyarokkal alig találkozunk. Ebben a Brassótól Krassó-Szörényig húzódó, s az Erdélyi Érchegeységben erősen kiszélesedő zónában, amely keleten román és szász, máshol román lakosságú volt, a magyarok arányszáma nem érte el a 6%-ot. A 45 járásból mindössze kettőben volt 20%-nál erősebb magyar kisebbség. Az 1100 községből csak 16 volt magyar többségű; főleg a Maros, a Fekete- és a Fehér-Körös völgyében voltak még középkori eredetű magyar szórványközségek. Arad és Bihar megyékben a román nyelvterület messze benyúlt az Alföld síkságára is. 1880 és 1890 között a Hunyad megyei és krassó-szörényi ipari telepítések révén itt is jelentősen megnőtt a magyarok száma.

Horvátország felé a Dráva alkotta a nyelvhatárt, s egyúttal az országhatárt is. Somogyban és Baranyában a Dráva innenső oldalán is volt néhány horvát község. A Drávától délre viszont igen gyors ütemben nőtt

a magyarok száma, akiket részben a szlavóniai nagybirtokosok, részben az államvasutak telepítettek oda. 1880-ban 41 ezer, 1890-ben pedig már 69 ezer magyart írtak össze Horvátországban.

Látható tehát, hogy a magyarok vezető pozícióját a soknemzetiségű országban – relatív többségük, gazdasági, társadalmi és politikai túlsúlyuk mellett – kedvező elhelyezkedésük is biztosította. Az ország legtermékenyebb középső vidékeit foglalták el, ahová a köröskörül fekvő, túlnépesedett hegyes peremvidékek nem magyar népfeleslege áramlott. A magyarok hol erősebb, hol gyengébb kisebbségként az ország egész területén, valamennyi járásában – a nem magyar nyelvterületen is – jelen voltak. A nem magyar nyelvterületeken számarányuknál jóval nagyobb volt tényleges gazdasági és társadalmi súlyuk és befolyásuk, hiszen az ottani magyar kisebbség alkotta egyrészt a helyi társadalom földbirtokosokból, tőkés vállalkozókból és hivatali értelmiségből álló vezető rétegének zömét, másrészt a modern gazdasági szektorok alkalmazottainak és munkásainak jelentős részét. Erősen képviselve volt a magyarság a nemzetiségi vidékek városaiban, ipari és forgalmi központjaiban, s ezekben száma jóval gyorsabban nőtt a nem magyar lakosságénál. Az 1880-as évektől kezdve a magyar kormányok nemzetiségi politikájának is az volt az egyik fő célja, hogy – mivel a nemzetiségi nyelvterületek lakosságának megmagyarosodására józan belátással alig számíthattak – legalább a gazdasági, forgalmi, közigazgatási és kulturális szempontból fontos „stratégiai” pontokon alakítsanak ki szilárd magyar többséget.

Másrészt viszont éppen ellentétes tendenciát hordozott, s hosszú távon a soknemzetiségű ország felbomlását idézte elő a települési viszonyoknak az a jellegzetessége, hogy a nem magyar népek főleg az ország peremvidékein alkottak zárt és többé-kevésbé homogén etnikai tömböket, s ezek a határokon keresztül minden irányban közvetlenül kapcsolódtak az országon kívüli azonos vagy rokon etnikumú népességekhez.

A VALLÁSI MEGOSZLÁS

A vallási megoszlásnak még a 19. század utolsó harmadában is nagy jelentősége volt, hiszen nemcsak a történeti fejlődés különböző útjait tükrözte, nemcsak a világszemlélet és az erkölcsi magatartás alakításában játszott meghatározó szerepet – különösen a parasztság és a kispolgárság

tömegeinél – hanem alakító befolyást gyakorolt a politikai, társadalmi, sőt a demográfiai magatartásra, a kulturális érdeklődés irányára is.

A katolikusok erős többségben voltak az ország nyugati, középső és északi részein. Kelet felé haladva azonban számarányuk egyre csökkent. A Tiszántúlon és Erdélyben a magyarok többsége kálvinista és unitárius volt, s északkeleten jelentős görög katolikus magyar kisebbség is élt, az unitus kárpátukránok és románok százezrei mellett. Evangélikusokkal nagyobb tömegben a Felvidék középső részén, a Dunántúl nyugati megyéiben, valamint az erdélyi Szászföldön találkozunk. Az ortodoxok – vagy ahogy akkoriban hivatalosan nevezték őket: görögkeletiek – Ma-

61. táblázat

Magyarország népességének vallási megoszlása (1890)
(Horvátország és Fiume nélkül)

Nemzetiség	Római katolikus	Görög katolikus	Kálvinista	Evangélikus	Unitárius	Ortodox (görögkelet)	Izraelita
<i>Ezer fő</i>							
Magyarok	4165	181	2166	310	61	19	451
Németek	1325	1	25	402	0,1	1	233
Szlovákok	1328	98	11	445		1	13
Románok	7	970	1	1		1604	5
Kárpátukránok	2	375				1	1
Horvátok	182					1	
Szerbek	81	2				410	
Egyéb	149	30	10	23	1	28	3
Összesen	7329	1658	2213	1180	62	2065	707
<i>Százalékban</i>							
Magyarok	56,6	2,5	29,4	4,2	0,8	0,3	6,1
Németek	66,7	0,1	1,2	20,2		0,1	11,7
Szlovákok	70,0	5,2	0,6	23,4			0,7
Románok	0,3	37,5				61,9	0,2
Kárpátukránok	0,7	98,8				0,2	0,3
Horvátok	99,3					0,5	0,1
Szerbek	16,3	0,4				82,9	0,3
Egyéb	60,9	12,5	4,2	9,5	0,3	11,5	1,0
Összesen	47,8	11,0	14,6	7,8	0,4	13,6	4,7

gyarország és Erdély déli megyéiben alkottak többséget. Izraeliták az ország valamennyi megyéjében növekvő számban és arányban éltek, különösen a városokban. Számarányuk legnagyobb az északkeleti megyékben volt, s Budapesten, valamint egyes vidéki városokban (Nagyvárad, Máramarossziget, Ungvár, Munkács) meghaladta a 20%-ot. Az Alföld agrárproletariátusa és kisparasztsága körében a 19. század második felében gyorsan terjedtek egyes kisebb bevett vallásfelekezetek és szekták (nazarénusok, baptisták, jehovisták).

V. FEJEZET

A KONZERVATÍV LIBERALIZMUS KORA

A DUALISTA RENDSZER KONSZOLIDÁLT IDŐSZAKA (1875–1890)

1. A TISZA-KORMÁNY MEGALAKULÁSA ÉS ELSŐ LÉPÉSEI

AZ ÚJ RENDSZER ALAPVETÉSE

Jól választott az uralkodó és tanácsadója, Andrásy Gyula, a császári ház és a külügyek minisztere, amikor az újonnan alakítandó magyar kormány élére Tisza Kálmánt szemelte ki. Nemcsak azért, mert az 1875 tavaszától őszig működő átmeneti Wenckheim-kabinetben bebizonyította a királynak és a magyar uralkodó osztálynak egyaránt meglegedésére szolgáló kormányzási rátermettségét, hanem azért is, mert személyében az egykorú európai polgári kormányzati rendszerek szellemének és működésének adekvát magyarországi képviselőjét sikerült megtalálni. Olyan politikust, aki az 1870-es évek Európájában végbemenő kormányzati stabilizálódáshoz, a valóban nagyszabású reformoktól elforduló, de a reformokat még teljesen fel nem adó burzsoázia európai kormányzásához hasonló magyarországi politika számára teremtett új osztályszövetséget és szilárd kormányhatalmat.

Az európai kontinens polgári átalakulását lezáró olasz és német egység létrejöttének már másnapján, 1871-ben megszületett a Párizsi Kommün. A burzsoá társadalom elsőszülöttje, a proletariátus bejelentette igényét a termelés és a társadalom rendjének forradalmi átalakítására: fegyveres felkelésével és új típusú államával megrendítette a polgári rend örökkévalóságába vetett hitet. Míg a párizsi forradalom gyors leverése, a francia munkásosztály színe-virágának fizikai megsemmisítése és deportálása Európa nyugati felén erősítette az osztálytársadalom rendjét, addig a kontinens másik szélén, a kapitalista gazdaság és a ráépülő társadalom fejlődésének keleti útját járó Oroszországban egyelőre lezárult a reformok és a reformkísérletek kora, s megkezdődött a cári abszolutizmust veszé-

lyezettető narodnyik mozgalom felszámolása. Az állam rendje Oroszországban – ha lehet – még a korábbinál is szilárdabb lett.

Európában és Amerikában véget ért a nagy állami átalakulások és társadalmi változások periódusa. A közepes vagy inkább kisebb válságokkal megszakított konjunktúra következő két évtizedét a polgári rendszer intézményeinek továbbépítése, az államélet fejlesztésének fontos, de nem túlságosan látványos aprómunkája tölti ki. A nagy mozgásokkal teli, harcban gazdag időszakot felváltja egy olyan korszak, amelyben az új gazdaság, a tőkés rend számára már mindenütt kialakultak a főbb keretek, s a burzsoázia számára most már nincsenek a korábbiakhoz hasonló méretű, lényeges politikai tennivalók. A polgári társadalomnak nem kell többé szervezkednie régi, feudális eredetű ellenfelei ellen, azok már előbb vereséget szenvedtek. Azok a radikális kispolgári törekvések, amelyek az államok egyre növekvő kiadásainak terheit progresszívebb adórendszerrel a tőkére kívánják áthárítani, még nem tudják megkérdőjelezni a nagyburzsoázia hegemoniáját. Az új forradalmi proletár ellenzékét belső gyengesége, nagy létszámú katonaság és rendőrség, a hatalmon levőket szolgáló modern hírközlés tette ideiglenesen veszélytelenné. Az uralkodó osztályokon belüli ellentéteket a gyors iramú gazdasági fejlődés elmosta vagy csillapította, így a politikai ambíciók a nagy változások időszakához képest kevésbé jutottak érvényre. A polgári gazdaság és társadalom önszabályozó működéséhez hozzátartozott, hogy belső ellenzékét az állandóan bővülő ipari és kereskedelmi élet gazdag állásainak hallatlan vonzerejével magához szívta, mondhatnánk: egyszerűen kifizette. A növekvő jólét a hatalmon levők belső ellenzékét tartotta féken, a növekvő jólét ígérete viszont az elnyomottak megosztottságát segítette állandósítani, kiútkereső próbálkozásait ezzel is beleszorítva az adott rend kereteibe.

A saját erejében és elhivatottságában – megtépázott illúziói ellenére – még töretlenül bízó, de a forradalomtól megrettenő burzsoázia uralmát Nyugat-Európában éppen úgy a viktoriánus korszak liberális-konzervatív hibridkormányzatai testesítették meg, mint Közép- és Kelet-Európában az egymással szövetségre lépő, egymáshoz korrumpálódó polgári és földbirtokos uralkodó osztályok hatalmát.

A kiegyezést követő évek az Osztrák–Magyar Monarchiában is a politikai konszolidáció kezdetét jelentették. Andrassy Gyula kinevezése kö-

zös külügyminiszterré 1871-től Magyarországon még az ingadozók, kételkedők szemében is kétségtelenné tette, hogy a dualizmus nem csupán átmeneti megoldás, hanem tartós, működőképes politikai rendszer.

A Deák-párt és a balközép fúziója (1875) kialakította és a kormányzat alapjává szilárdította a földbirtokos osztályok politikai összefogását: egyetlen párt, a Szabadelvű Párt keretébe gyűjtötte az arisztokrácia, a nemesi nagy- és középbirtokos osztály többségét, majd a hozzájuk felzárkózott, gyorsan erősödő nagytőkés osztályt. Ez a szövetség, amely a következő évtizedekben kezében tartotta az államélet irányítását, korszakunk végéig megőrizte kettős arculatát. A tényleges hatalom elsősorban a nagybirtok kezében maradt, az előtérben azonban a politikai vezetés és szervezés tisztségeit közép-nemesi eredetű vezérférfiak foglalták el. Az arisztokrácia zöme részt vett az osztályszövetségben, támogatta azt és vállalta a vele járó kompromisszumokat, de egyidejűleg kialakította saját exkluzívabb pártját is, amely közvetlenebbül, mondhatni tiszta formában képviselte politikáját. Míg az 1867-es kiegyezés erős arisztokrata közvetítéssel jött létre, s a középbirtokos osztály jelentős része kívül maradt a kormányhatalmon, 1875-ben a fúzió megújította a nagybirtok és a középbirtok kiegyezését, megteremtette a hatalmi pozíciók újraosztásának feltételeit.

A Szabadelvű Párt vezére Tisza Kálmán lett, aki a Wenckheim-kormányban csak a belügyminiszterséget vállalta, valójában azonban Bécsben is, Budapesten is őt tekintették a kabinet főnökének, a miniszterelnöki bársonyszék várományosának.

Tisza Kálmán – mint az előző fejezetekben is láttuk – a régi vármegyei politikai hagyományain felnőtt birtokos nemesség markáns egyénisége volt. Az apa, Tisza Lajos, bihari adminisztrátor korában a reformkori megyegyűléseken hol nyílt erőszakkal, hol a konzervatív bocskoros nemesek megmozgatásával harcolt a liberális ellenzék ellen. A fiú azonban 1848-ban hivatalt vállalt, s a Honvédelmi Bizottmányt Debrecenbe is követi. Világos után emigrál, beutazza Belgiumot és Angliát, a kor legfejlettebb országait. Hazatérve feleségül veszi Degenfeld-Schonburg Ilona grófnőt, s bihari nagybirtokáról irányítja az abszolutizmussal szembeni megyéje ellenzékét. Nagybátyja, Teleki László mellett a „határozati párt” egyik vezetője. Alig múlt 30 éves, amikor váratlanul – Teleki László öngyilkossága miatt – a párt vezére lesz, s Ghyczy Kálmánnal együtt egy

évtizeden át irányítója a balközépnek. Tisza pártja megosztotta a kiegyezés ellenzékét. Ez tette őt a 67 utáni évtized kulcsemberevé: a balközép ugyanis nem elsősorban nagyságától, számbeli súlyától vált döntő tényezővé, hanem attól, hogy a dualizmussal szemben egy szelíd, javított alternatívát képviselt. Az ellenzéki választók egy részét leválasztotta és elvonta a 48-asoktól, s a még ellenzéki, de már mérsékelt pártalakulattal a kiegyezés középbirtokosi, mérsékelt ellenzékét és a nemesi értelmiség nagy részét az önálló hatalmi igények útjáról fokozatosan elvezette a nagybirtokokkal és a dinasztíával kötött szoros érdekszövetségbe. Mint pártvezér gondosan ügyelt arra, hogy minél kisebbnek tűnjön a „bihari pontok szegre akasztásának” nevezett programfeladás, és minél többnek a kormányzásba átmentett ellenzékiiség. Természetesen több volt ez, mint taktika. Tisza és hívei kormányra jutásuk első éveiben nagy reményeket fűztek a dualizmus belső reformjához, az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezés magyar érdekeket jobban szem előtt tartó továbbfejlesztéséhez.

Az új párt és a belügyminisztérium élén Tisza erős kézzel látott hozzá a szervező munkához. Tevékenysége a Szabadelvű Párt és az államapparátus részleges „elbalközépesítésével”, azaz a volt Deák-párt tagjainak háttérbe szorításával kezdődött. Az utóbbiak nagy megdöbbenésére a 13 általa kinevezett főispánból csupán 3 volt egykor Deák-párti, s a régi balközép képviselőjelöltjeinek száma az 1875-ös parlamenti választásokon megkétszereződött. Ezzel Tisza helyzete a volt Deák-pártiak rovására tovább erősödött, régi hívei pedig biztosítva érezték magukat az ellen, hogy a párton belül kisebbséggé sorvadjanak.

Pártján kívül is támogatásra talált: a türelmetlen nacionalisták körében népszerűvé tették a nemzetiségekkel szemben hozott látványos elnyomó intézkedései. „Szeretett üstökénél fogva előrántani minden alkalmat dörgedelmes fenyegetőzésekre a nemzetiségek ellen” – mondotta róla találóan Mocsáry.¹ Amikor 1875 áprilisában a Nemzeti Színház szubvenciójának parlamenti vitájában a szerb Miletic és Polit kétségbe vonták Magyarország nemzetállam jellegét, s annak soknemzetiségű voltát hangsúlyozták, Tisza általános helyeslés közepette szembeszállt velük. Azzal

¹ MOCSÁRY LAJOS, Miletics elítéltetése. *Egyetértés*, 1878. január 20. Közli: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Vál. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR (továbbiakban: Mocsáry Lajos válogatott írásai) Bp. 1958. 436–437.

fenyegetőzött, hogy „a magyar államnak van elég ereje ellenségeit össze-tiporni”.² 1875 májusában a hazai nem magyar népek egyesületi jogát körrendelettel a kulturális élet területeire korlátozta, novemberben pedig az előző kormány által indított vizsgálat eredményeként feloszlatta a turócszentmártoni szlovák közművelődési egyesületet, a Matica Slovenskát. A nemzetiségekkel szembeni erőszakos föllépés kétségtelenül növelte Tisza tekintélyét. A kiegyezést követő évek éppenséggel nem hozták meg a nemzetiségi mozgalmak megszűnését: a nem magyar népek politikai vezetői nem akartak beletörődni a kiegyezéssel létrejött teljes magyar belpolitikai hegemoniába, népeik fejlődése számára nem érhatték be az egyéni szabadságjogok biztosításával, a visszahúzódással egyházi és kishatalmú kulturális intézményük bástyái mögé. A dualizmussal szembeni ellenállásuk, saját nemzeti törekvéseik hangsúlyozása miatt a kor magyar politikai vezető rétege a nemzetiségekben hovatovább csak veszélyes „pánszlávokat” vagy még inkább a bécsi udvar abszolutisztikus, centralizáló hajlamú köreinek mindenkor ugrásra kész szövetségeseit látta. A nemzetiségek elnyomása nem csupán a magyar uralkodó osztályok nemzeti hegemoniájának fönntartását szolgálta, hanem a parlamenti pártok előtt közvetett osztrákellenes megnyilvánulásnak, a Bécs ellenében folytatott „hazafias” kormánypolitika egyik bizonyítékának lehetett feltüntetni. A nemzetiségi politikában egyre gyakoribb lett a kormánypárt és Tisza ellenzékének egyetértése.

A Szabadelvű Párt országoserte nagy tekintélyt, a képviselőházban pedig nagy többséget szerzett. Általános volt a remény, hogy ez a párt Magyarország számára kedvezően tágitja majd ki a dualizmus kereteit. Az 1875 nyarán megtartott választásokon – az egykori balközépi program részleges keresztülvitelének ígéretével – minden különösebb erőszak nélkül 333 jelöltje jutott mandátumhoz. Ezen a választáson sikerült – igaz, utoljára a 19. században – a kormánypártnak a függetlenség eszméihez leginkább ragaszkodó színmagyar területeken is nagy többséget szereznie. Az ellenzékéből a Mocsáry vezette Függetlenségi Párt és az Irányi-féle kis 48-as párt csupán 33, a Sennyey Pál báró körül kristályosodó konzerva-

² Mihajlo Polit-Desančić felszólalása és Tisza válasza 1875. április 13-án. Közli: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Összegyűjt. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR. I. 1867–1892. Bp. 1952. 484.*

tív „jobbpart” 18, a nemzetiségek pedig mindössze 24 mandátumot szereztek.

A fúzió létrehozása, az Ausztriával szembeni ellenzékiiség maradványainak fenntartása, a nemzetiségi kérdés rendőri kezelése révén elért „sikerei” biztosították Tiszának a birtokos osztályok és a nemesi értelmiség zömének támogatását. Az udvar és az arisztokrácia meglegedéssel fogadta a dualizmust fenntartani hivatott Szabadelvű Párt születését és megerősödését, amely – szerintük – „a békés kormányzat révpartjába vezette a forradalmár alföldi magyarságot”.³

Wenckheim kormány a átmenet biztosításával, a választások levezetésével eleget tett küldetésének. A király 1875. október 20-án Tisza Kálmánt nevezte ki miniszterelnöknek.

KÍSÉRLET AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS RENDBEHOZATALÁRA

Az új kormány a zilált államháztartás egyensúlyának helyreállítását tekintette központi feladatának. A fúziós frazeológia szerint maga a párt-egyesülés is elsősorban annak reményében jött létre, hogy az addig ellenséges pártokban megoszló erők összefogása segít kilábalni a pénzügyi katasztrófából. Az államháztartás helyzete az 1873-as gazdasági válság óta valóban rendkívül súlyos volt. Az 1874. évi költségvetési hiány közel 60 millió, s a felgyűlt államadósságok összege már több mint félmilliárd forint volt. A nagy külföldi pénzcsoportok előtt erősen megingott az ország hitelképessége.

A külpolitika érdekei is sürgették az állam pénzügyeinek rendezését. A Monarchia délkeleti szomszédságában, a török birodalom európai részében megerősödött az elnyomott szláv népek nemzeti mozgalma, s a nagypolitika irányítói megkezdték a fölkészülést a Balkán félsziget átrendezésére.

A Tisza-kormány számára tehát az volt a fő kérdés, vajon a fúzió útján fölhalmozott helyzeti energia, az óriási parlamenti többség elegendő lesz-e ahhoz, hogy a várható külpolitikai bonyodalmak közepette eredményesen átlendüljön az államháztartás szanálásának nehézségein. Képes-e arra, hogy az államigazgatást és a pénzügyeket megreformálja, a gazdasági

³ VÉCSEY TAMÁS, Tisza Kálmán. Celldömölk, 1931. 112.

kiegyezés közelgő megújításának nehéz tárgyalássorozatát sikerrel lezárja, hogy jó viszonyt teremtsen azokkal a külföldi hitelezőkkel, akiknek keze egyre jobban ránehezedett az országra.

Szell Kálmán pénzügyminiszter az állam pénzügyeinek javítását a körülmények által diktált kényszereszközökkel kísérelte meg. Takarékoság, új kölcsönök felvétele, új adók bevezetése – ez volt a rendezés alapelve. Maga a végrehajtás azonban a tőkés piacgazdálkodás és a kettős monarchia bonyolult rendszerében szerteágazó, látszólag egymásnak ellentmondó intézkedések sorát kívánta meg.

A kormány folytatta a fúzió után azonnal megkezdett szigorú költségvetési takarékoskodást. Ha többet nem lehetett, tíz- vagy százezer forintokat vontak el az egyes minisztériumok kiadásaiából, s igyekeztek szabadulni a még gazdaságtalan állami vállalatoktól. A minisztertanács tervbe vette az államvasutak gépgyárának eladását, a diósgyőri vasgyár, később a zsilvölgyi szénbányák bérbeadását. A királyi törvényszékek számát hússzal csökkentették, megpróbálták megállítani a honvédségi kiadások növelését, s az osztrák kormánnyal egyetértésben a Monarchia ún. közös költségeinek leszállítását tűzték ki célul. Az erőltetett „garasgazdálkodás” mellett is mindössze néhány milliót sikerült az állami kiadásokból lefaragni. Ennek ellenére a kormány megvette a tiszai vasút részvényeit és hozzálátott a keleti vasút megvásárlásához, mert ezzel nemcsak a csődbe jutott vállalkozás részvényeseit kártalaníthatta, hanem birtokába jutott egy 600 kilométeres rendkívül fontos vasútvonalnak, ami az állam hitelképességét is erősítette az európai pénzvilág hatalmasságai előtt.

A külföldi tőke jóindulatára Tisza kormányának is nagy szüksége volt. A megtakarítások ugyanis nem ellensúlyozhatták a korábbi kölcsönök miatt hatalmasra duzzadt állami kiadásokat, a deficit csak csökkent, de nem szűnt meg. A kormány az ismét kedvezőre forduló európai pénzkonjunktúra kihasználásával, újabb kölcsönök felvételével kezdte meg a költségvetési hiány fedezését és a régi adósságok törlesztését. Az országgyűlés 1875 végén felhatalmazta a pénzügyminisztert 80 millió forint névértékű aranyjáradékkölcsön kibocsátására. Ez bevezetője volt annak a nagy pénzügyi akciónak, amellyel az előző években felvett rövid lejáratú hiteleket az államháztartás számára kedvezőbb, hosszú lejáratú járadékkölcsönökké alakították át. Az akció sikerrel járt: az európai pénzpiac vezető hatalmasságai bizalmat szavaztak a Tisza-kormánynak.

Az új kölcsönt részben a vasutakra, részben az államadósságok konverziójára, fele részben azonban az államháztartásra fordították, többek között az „államkassza vastartalékának” megteremtésére. Utóbbira azért volt szükség, mert az adóbevételek rendkívül egyenetlenül folytak be. Az egyoldalúan fejlett agrárállamok jellegzetességeként az adók befizetésére jórészt az év második felében, a termés betakarítása után került sor. Tetézte ezt az egyelőre rosszul működő adóigazgatás és a nagy adóhátralek. A 70-es évek közepén az egyenes adók közel felét csak erőltetett behajtás és végrehajtás útján lehetett beszedni.

A kormány megpróbált új egyenes adókat is bevezetni. A legfontosabb a jövedelemadó jelentékeny felemelése volt, azonban ez éppúgy nem hozta meg a várt eredményt, mint a korábbi adótörvények, sőt 1876 elején az adóbevételek csökkentek. Bebizonyosodott, hogy a takarékoság és az egyenes adók növelése egyelőre nem elegendő az államháztartás egyensúlyának megteremtéséhez. Az egyenes adók további emelésének amúgy is rendkívül népszerűtlen terve helyett a Tisza-kormány pénzügyi politikájának súlypontját áthelyezte a fogyasztási adókra és egyéb közvetett adóbevételekre; elsősorban azok növekedésétől várta a költségvetés hiányzó millióinak előteremtését, az adójövedelem ingadozásainak kiegyenlítését. A szeszre, sörre, cukorra kivetett fogyasztási adók újraszabályozását azonban csak az osztrák kormánnyal egyetértésben lehetett megoldani. A fogyasztási adót ugyanis a gyárak fizették saját telephelyük adóhatóságainak, s ennek összegét a termékek árába beleszámítva hajtották be a vásárlókon. Mivel a Magyarországon eladott sör és cukor nagy részét osztrák gyárak termelték, az általuk befizetett fogyasztási adó az osztrák államkincstárt gyarapította. A magyar állam ebből eredő adóvesztését 6–13 millió forintra becsülték. További 2–3 milliót veszített azon, hogy a Monarchiából kivitt szesz és cukor után a gyárosok exporttámogatásként adóvisszatérítést kaptak a közös vámjövedelemből, de ennek hasznát szinte kizárólag osztrák gyárak élvezték. Az 1867-es kiegyezést követő első gazdasági megállapodás idején virágzott a magyar szeszipar és cukoripar, s az országban nemigen ittak sört. Közel 10 év elteltével a megnőtt belső fogyasztás miatt a magyar szeszipar alig szállított külföldre, a cukoripart az osztrák gyárak versenye szorongatta, a hazai sörfogyasztás pedig jelentősen megnövekedett. Az 1867-es gazdasági kiegyezés előfeltételei tehát ezen a területen megváltoztak.

Ráadásul Magyarországon a termelési költségek is magasabbak voltak, mint Ausztriában. A fogyasztási adók ügyéből magyar sérelem lett, megszüntetését a kormány is, a politizáló közvélemény is a gazdasági kiegyezés soron következő megújításától remélte.

A kormány az eredményesebb pénzügyi politika érdekében két feladatot igyekezett megoldani: módosítani az Ausztriával kötött gazdasági kiegyezést, hogy az Magyarország, benne az államkincstár érdekeit jobban szolgálja, s egyben megtörni a bécsi pénzarisztokrácia kialakult monopóliumát az ország bankjegyllátásában. Ez volt egyébként az a program, amit a volt balközép – „elveinek hajótöréséből” – a fúzióba átmentett, s ami a kormánypárt és az ellenzék között továbbra is összekötő kapocs maradt. Ez a kérdéscsoport képezte a közel három évig tartó osztrák–magyar gazdasági megbeszélések tárgyát.

A KERESKEDELMI ÉS VÁMSZÖVETSÉG MEGÚJÍTÁSA

Az 1867-es kiegyezés forma szerint nem tette közössé sem a vám- és kereskedelemügyet, sem a jegybankot, csupán annyit mondott ki, hogy ezeket a két ország kormánya és parlamentje időről időre „közös egyetértéssel” újra szabályozza. Öt év elteltével azonban bármelyik fél módosításokat kérhetett, s ezek elutasítása után a szerződést egyoldalúan is fölmondhatta. A gazdasági kiegyezés periodikus megújítása volt a 67-es rendezés egyetlen dinamikus eleme, amely lehetővé tette, hogy a gazdaság változó erőviszonyait a két ország kapcsolatában rendszeresen érvényre juttassák.

A magyar kormány 1875 nyarán tárgyalásokat kezdett az osztrák kormánnyal a kereskedelmi és vámszövetség néhány pontjának módosításáról, a fogyasztási adójövedelem arányos elosztásáról. Miután sem az Angliával és Franciaországgal szemben kialakítandó kereskedelempolitikai elvekben, sem pedig a fogyasztási adó visszatérítésének kérdésében nem sikerült megállapodni, Tisza – maga mögött tudva a közvélemény támogatását – 1875. november 29-én fölmondta a vám- és kereskedelmi szövetséget.

Az új egyezmény megkötésére irányuló tárgyalásokat azonban ugyancsak baljós előjelek kísérték. A kapitalista gazdaság fejlődése az európai kontinensen lassacskán túljutott a liberális szabadverseny deklarációján, meg-

kezdődött az átmenet a szabadkereskedelemről a védvámrendszerre. A magyar kormány arra törekedett, hogy a magyar mezőgazdaság, s benne az állattenyésztés számára biztosítsa az osztrák piacot, s egyben lehetővé tegye a kijutást az európai piacra is, ahonnan olcsó ipari terméket tudna beszerezni. Ez természetesen a szabadkereskedelmi rendszer fenntartását kívánta meg, amit viszont a vámvédelemért kiáltó lajtántúli ipari körökre való tekintettel Ausztria nem fogadhatott el. Az ellentét tehát a kiegyezési rendszer szervei hibájából fakadt, abból, hogy két eltérő gazdasági szerkezetű, de önálló gazdasággal és államigazgatással rendelkező ország egy vámterületet alkotott, s ugyanazt a vám- és kereskedelmi politikát kényszerült folytatni. További ellentétek forrása volt az ún. pénzügyi vámok kérdése. A kávé, teát, kakaót, déligyümölcsöt, petróleumot stb. a Monarchia határállomásain mindenféle iparvédelmi megfontolás nélkül, a közösügyi kiadások fedezetének gyarapítása céljából megvámolták. A magyar kormány e termékek vámját erősen növelni akarta, hogy annyiival is kevesebbet kelljen a budapesti államkincstárból a közös költségekre átutalni. Az osztrák fél viszont ellenezte az emelést, mivel a szóban forgó cikkek túlnyomó többségét a birodalom osztrák felében fogyasztották, így ez inkább az osztrák vásárlókat, illetve az osztrák államkincstárt sújtotta volna. A két kormány álláspontja tehát mind a vámtarifa, mind a fogyasztási adók visszatérítése, mind a pénzügyi vámok emelése kérdésében erősen eltért egymástól.

Az önmagukban is nehéz kérdések megoldását súlyosbította, hogy a politikai pártok mindkét országban nemzeti ügynek tekintették azokat. Míg 1874-ben 31 magyar kereskedelmi és iparkamara, valamint gazdasági egyesület közül 26 a vámszövetség fenntartása mellett foglalt állást, 1875 végén a politikai agitáció hatására már az ipari és agrár egyesületek, a szabadkereskedelem és a védvám hívei, meg az újságok többsége az önálló vámterület mellett emeltek szót. Ausztriában és Magyarországon egyaránt terjedt az a nézet, hogy olyan vámrendszerben vannak összezárván, melynek előnyeit mindig csak a másik élvezi.

Az 1876 januárjában megindult tárgyalások során a Tisza-kormány lépésről lépésre hátrálni kényszerült. Még 1875-ben beleegyezett a román kereskedelmi szerződés szabadkereskedelmi alapon történő megkötésébe, amely egyfelől a román agrártermékek szabad behozatalát, másfelől az osztrák ipari kivitelt biztosította, s amely elfogadásakor a magyar gaz-

daság számára még nem járt különösebb haszonnal. Most pedig kényszerből hozzájárult, hogy az osztrák kívánságoknak megfelelően Nyugat-Európa irányában a Monarchia mérsékelt ipari vámok bevezetésével a szabadkereskedelemről lassan áttérjen az ún. protekcionista gazdaságpolitikára. Az új vám- és kereskedelmi szövetség, a hozzá kapcsolódó ún. osztrák–magyar autonóm vámtarifa és az új kvóta-törvény a két kormány között létrejött valódi kompromisszumot tükrözte. Az ipari vámok kismértékű emelése főleg az osztrák textilipar védelmét szolgálta, a gabona-, liszt- és állatvámokat a magyar mezőgazdasági érdekek figyelembevételével rögzítették. Az osztrák kormány hozzájárult a pénzügyi vámok felemeléséhez, de Tiszának le kellett mondania arról, hogy a fogyasztási adókat a fogyasztó, nem pedig a termelő állam javára szedjék be. Annyit azonban sikerült elérnie, hogy a kieső bevételekért a magyar államkincstár részleges kárpótlást kapjon. Az új kereskedelmi és vámszövetség tehát nem volt kedvezőbb az 1867. évinél, amennyiben a birodalmi védvámok bevezetésével erősítette az osztrák ipar uralkodó helyzetét a magyar piacon, anélkül, hogy a vámkülföldre irányuló magyar terményexportot előmozdította volna.

Tisza maga is nehezen, az uralkodó állandó pressziójának hatására fogadta el a javaslatokat, s hogy párthívei bizalmát megőrizze és kikényszerítse beleegyezésüket, részletekben adagolva fogadtatta el az engedményeket. A sorozatos gazdasági engedmények azonban megbontották a Szabadelvű Pártot. 1876. május 10-én mintegy hetvenen léptek ki és az őszi folyamán megalakították a Független Szabadelvű Pártot, melynek vezére is támadt Simonyi Lajos báró személyében, aki a kiegyezési tárgyalások során a kormánnyal támadt ellentétei miatt 1876. július 10-én lemondott a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterségről. 1878 januárjában Tisza pártja elé terjesztette a gazdasági kiegyezést, most már a maga teljességében, de a részletek megvitatásához nem járult hozzá, azzal az indoklással, hogy mint nemzetközi szerződést csupán egészében lehet helyeselni vagy elvetni. A napokig tartó élénk vita után Gorove István pártelnök a megállapodást szavazás nélkül elfogadottnak nyilvánította. Ezután újabb képviselők – most főleg egykori Deák-pártiak – léptek ki a pártkörből, és Szilágyi Dezső vezetésével újabb politikai csoportosulást alakítottak.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR BANK KIALAKÍTÁSA

A gazdasági kiegyezés megújítása érdekében folytatott tárgyalások legnehezebb kérdésének a pénzkibocsátó bank ügye bizonyult. Ennek alakulását követte a legnagyobb figyelemmel a közvélemény is, s a kortársak zöme ezen – a gazdasági kiegyezéshez formailag nem kapcsolódó – megállapodáson mérte le az új szerződések értékét.

A kiegyezés utáni magyar kormányok az osztrák nemzeti bank szűkeklű magyarországi hitelpolitikája miatt támadt elégedetlenség következtében, továbbá a hagyományos nemzeti követelésekre való tekintettel foglalkoztak az önálló magyar jegybank megalapításának tervével. E tervek gyakorlati megvalósítására azonban nem kerülhetett sor. Az 1873:XXVI. tc. felhatalmazta a kormányt, hogy 25 millió forint alapítókével Magyar Leszámítolási és Kereskedelmi Bankot létesítsen, amely a magánváltók leszámítolása mellett az állam bankára szerepét is betöltötte volna, de a gazdasági válság miatt ez a törvény sem kerülhetett végrehajtásra. Maga a válság is inkább arról győzte meg a vezető magyar pénzügyi köröket, hogy a gyöngébb hazai hitelszervezetnek jelentős támasza az erősebb osztrák pénztőkével fennálló szoros összefonódás. Ezzel magyarázható, hogy 1876-ban, amikor a két kormány között Bécsben tárgyalások kezdődtek az egész bankkérdés átfogó rendezésére, magyar részről a hangsúlyt nem az önálló bankra, hanem egy „szabadalmazott osztrák–magyar banktársulat” felállítására, tehát az Osztrák Nemzeti Bank Rt. dualizálására, a magyar pénzpiac érdekeinek és az arányos képviselő elvének az érvényesítésére helyezték. Az osztrák kormány, majd a monopóliumhelyzetét védelmező osztrák nemzeti bank elutasította a javaslatot.

Az elutasítás reakciójaként Magyarországon ismét előtérbe került az önálló bank fölállításának követelése, s még osztrák részről is felmerült az a gondolat, hogy a pénzkibocsátó bank dualizálása helyett inkább egyezzenek bele a külön magyar jegybank felállításába. A kormánypárt és maga Tisza annál is könnyebben karolhatta fel az önálló bank gondolatát, mivel az uralkodó korábban többször hangsúlyozta, hogy az a Monarchia számára „nem politikai, hanem nemzetgazdasági és finansziális kérdés, ennek tartotta mindig, s e szempontból eldöntendő, jobb-e

közösen vagy külön?”⁴ Ferenc József azonban most csak olyan megoldáshoz volt hajlandó hozzájárulni, amely nem veszélyezteti a birodalom két fele közötti pénzforgalmat, a gazdasági együttműködést. Azt nem engedte, hogy az általános valutarendezés előtt létesítsenek magyar pénzkibocsátó bankot, s ezzel két, csak névértékben azonos, ténylegesen azonban különböző értékű pénzfajta kerüljön forgalomba. Az uralkodó csupán a bank dualizálásába volt hajlandó beleegyezni, ezt azonban az osztrák nemzeti bank – maga mögött érezve az osztrák kormány és az alkotmánypárt támogatását – továbbra is elutasította. Még a paritás látszatát sem akarta megengedni.

Ezen a ponton a kor gazdasági liberalizmusának egyik jellemző vonását ragadhatjuk meg. A pénzjegykibocsátás monopóliumát élvező osztrák nemzeti bank Magyarország pénzellátásában is monopolhelyezettel rendelkezett, de mereven elzárkózott mind attól, hogy nemesérckészletének 31,4%-át átadja akár egy általa létesítendő budapesti intézetnek, mind pedig attól, hogy a bank irányításába a magyarok érdemi beleszóláshoz jussanak, és azt sem akarta eltérni, hogy a Magyarországon általa forgalomba hozandó pénzmennyiséget hatalmi szóval szabályozzák. Kiváltságaihoz ragaszkodott, de a szabadversenyt – értsd: a túlnyomó többségében osztrák részvényesek, a mögöttük álló osztrák tőke érdekeit – látta veszélyeztetve, amikor a kiváltságait garantáló magyar kormány az üzletmenetre is befolyást akart szerezni. A kör tehát bezárult. Hiába fogadta el az uralkodó és Andrássy a bank dualizálásának tervét, ha az osztrák parlament és a kormány, valamint a nemzeti bank elutasította azt. A banknál fennálló viszonyok megőrzésére viszont éppen Tisza nem vállalkozhatott, hiszen a gazdasági kiegyezési tárgyalások egyéb területén éppen azért adott fel egy sor magyar követelést, hogy annál nagyobb súllyal érvényesíthesse szavát a bankkérdésben. További engedményt nem mert magára vállalni, érezvén, hogy sem pártja, sem a parlament nem áll mögötte.

A Szabadelvű Párt elnöke, Gorove István, 1877. évi újévi beszédében leszögezte: „Nem engedhetjük elzárni az ország elől azon forrásokat,

⁴ Ghyczy Kálmán naplója. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. MS 4851/1 362.

amelyekből minden nép meríti a maga anyagi jólétének elemeit.”⁵ Ezzel a birtokos osztály elégedetlenségére utalt, amely hitelhiánnyal küszködve keserűen tapasztalta, hogy Európa-szerte olcsó a pénz (Angliában és Franciaországban 1874–75-ben 2–3% körül mozgott a hitelkamatláb), de az osztrák bank mereven tartja a 4,5%-ot. A szélesebb közvélemény álláspontját Kossuth Lajos formálta határozottá, aki ceglédi „választói-hoz” írt – s minden lapban közzétett – levelében alapos pénzügyi analízis kíséretében tett hitet a nemzeti szuverenitás szempontjából is elsőrendűen fontos önálló bank mellett.

Tisza persze rég tudta, hogy nem lesz önálló magyar bank. Sem a külpolitikai helyzet alakulása, sem az ország gazdasági helyzete nem tette lehetővé, hogy a magyar kormány e kérdésben kenyértörésre vigye a dolgot. Az államnak hitelező bankkonzorcium pedig egyenesen kijelentette, hogy a további kölcsönöket csak akkor hajlandó folyósítani, ha a Monarchia pénzügyi egysége nem szenved csorbát. Nem azért volt azonban Tisza a taktika nagymestere, hogy ilyen helyzetben megrettenjen: 1877. február 8-án benyújtotta lemondását. Ezzel a határozott kiállással táborában helyreállította az eddigi tárgyalások során erősen megcsappant népszerűségét. Utódjául Sennyeyt ajánlotta az uralkodónak, tudván, hogy az nem szívélheti, kinevezéséhez Andrássy amúgy sem járulna hozzá, s maga a konzervatív politikus sem vállalná a kormányalakítást a már elfogadott gazdasági kiegyezés feltételei mellett. Még inkább számított azonban arra a gyógyító rémületre, amit egy konzervatív budapesti kabinet alakulásának veszélye az osztrák liberális körökben kiváltott. A lemondás csupán taktikai csel volt, amivel Tisza engedékenyebbre hangolta az osztrák kormányköröket, saját pártjában és az udvarnál pedig megerősítette az ő nélkülözhetetlenségébe vetett hitet. Ferenc József maga lépett közbe az osztrák nemzeti banknál néhány formai engedmény érdekében. 1877 február végére sikerült a „részleges paritás” alapján, tehát a tényleges egyenlőség bevezetése nélkül megállapodni a bankügyben.

Az egyezmény leszögezte, hogy a Monarchia két állama a következő tíz évre nem veszi igénybe az őket „önálló jegybankok felállítása tekintet-

⁵ *A Hon*, 1877. január 2.

ben megillető és kölcsönösen elismert jogot”.⁶ Az osztrák nemzeti bank 90 millió forint részvénytőkével átalakult Osztrák-Magyar Bankká, élén egy főtanáccsal (túlnyomórészt osztrák tagokkal), a király által kinevezett, egymást váltó magyar és osztrák kormányzóval, és két – egy osztrák és egy magyar – alkormányzóval. Bécsben és Budapesten két formailag egyenrangú igazgatóság létesült, ezek hatáskörét és a kormányellenőrzés módját részletesen szabályozták. Bevezették a kétnyelvű bankjegyet: egyik oldalán német, a másikon magyar szöveggel. A magyar kormány magára vállalta az osztrák nemzeti banktól fölvetett 80 millió forint abszolutizmus kori osztrák államadósság törlesztési terhének 30%-át – bár ez az adósság Magyarországot jogilag nem terhelte –, cserében a magyar államkincstár megkapta az üzleti költségek levonása és a részvényesek kielégítése után fennmaradó bankjövedelem 30%-át. A bankjegykibocsátást az 1862. évi bankakta rendelkezései alapján szabályozták. A bank az eddigi 6 fiók mellé a következő években 10 új fiókintézetet létesített Magyarországon, s számos ún. mellékhelyet szervezett, ahol szintén igénybe lehetett venni szolgáltatásait. A magyar pénzpiac leszámítolási és kölcsönüzletei céljára legalább 50 millió forintot bocsátottak a budapesti főintézet rendelkezésére. Ez utóbbi volt a legfontosabb eredmény abból, amit magyar részről a bankkérdésben elértek. A leszámítolási hitel alsó határának rögzítésével a legnagyobb sérelmet orvosolták. Ezt azonban a közjogi kérdésekben gondolkodó közvélemény nem tekintette vívmánynak. Elfogadta, de át is siklott felette. Az Osztrák-Magyar Bank szabadalmát lejárta után, 1887-ben, a pénzpiac növekvő igényeinek megfelelő banktechnikai módosításokkal, elvi változtatások nélkül megújították és a megszállt Boszniára és Hercegovinára is kiterjesztették.

A gazdasági kiegyezés körül hosszan elhúzódó, a sajtó által drámaiává festett tárgyalások alaposan megtépázták a kormánypárt többségét. A Szabadelvű Párt kezdett szétmorzsolódni, a kilépések nyomán szinte elnéptelenedett székháza, a Lloyd-palota. A tárgyalások legvégén újabb ellenzéki tömörülés indult meg: a konzervatív „jobbpart”, a Simonyi Lajos báró vezette Független Szabadelvű Párt és Szilágyi Dezső párton-

⁶ 1878:XXV. tc. 1. §. Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (továbbiakban: Magyar Törvénytár) 1877–1878. évi törvények. Bp. 1896. 258–259.

kívüli disszidensei egyesültek. 1878. április 13-án 115 képviselő részvételével „közjogi alapon álló Egyesült Ellenzék” néven megszületett egy laza pártszövetség, melynek tagjait nem az eszmei közösség vagy a gazdasági érdekek azonossága, csupán a Tisza-kormány megbuktatásának óhaja kötötte össze. A függetlenségek által „habarék-pártnak” elnevezett 67-es csoportosulás létrejöttével a kormány többsége a parlamentben 10–20 főre olvadt, persze úgy, hogy a még mindig nagyszámú kormánypártiakból is egyre többen maradtak távol a kritikus szavazások napján.

A függetlenségi ellenzék végig az önálló bank, az önálló vámterület álláspontjáról támadta a kormányt. Ebben a kérdésben még a dualizmus-hoz egyébként mereven ragaszkodó Sennyey vezette konzervatív csoport is időnként az ő álláspontjukhoz közeledett. Ez, mint a konzervatív arisztokrácia és az egyház érdekeit képviselő párt, az osztrák liberálisok védvámellenes szárnyával szövetségben a szabadkereskedő vámközösség fenntartását kívánta, azonban az osztrák protekcionista ipari köröket ijesztendő, az önálló vámterület gondolatával is manőverezett.

Az ellenzék és a kormánypárt disszidensei a kiegyezési törvényjavaslatoknak már a vitára tűzését is majdnem meggátolták. A birtokos osztály és a hozzá felzárkózó burzsoázia azonban az Ausztriával fennálló gazdasági közösséget – bár megingott hittel – továbbra is alapvető érdekének tartotta. Így a zömében a dualista rendszer híveiből alakult parlament a javaslatokat néhány szavazatnyi többséggel sorban elfogadta.

A gazdasági kiegyezés kérdésében a kormány nem tudott semmiféle beígért nagyszabású, s főként látványos kedvezményt elérni. Az új megállapodást részben gazdasági, részben külpolitikai kényszerűségből az ország közvéleménye, sőt tulajdonképpen saját pártja ellenében kellett elfogadtatnia. A gazdasági kiegyezés kudarcai mellett a Monarchia balkáni nagyhatalmi politikája, s az ennek nyomán ismét magasra szökő költségvetési deficit is próbára tette a megrendült kormánypárt fegyelmét, és tovább gyöngítette Tisza Kálmán parlamenti helyzetét.

2. A KELETI KÉRDÉS ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR KÜLPOLITIKA

A BALKÁNI KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE

1875 nyarán törökellenes felkelés robbant ki Hercegovinában. Ettől kezdve négy esztendőn át a keleti kérdés állt az európai nemzetközi politika előterében. A hercegovinai felkelés a 19. század kezdete óta fennálló ellentétek újabb megnyilvánulása volt. A félsziget apró nemzeti államai, Görögország, Románia és Szerbia gyengék voltak ugyan ahhoz, hogy a térségben maradéktalanul érvényesítsék szuverenitásukat, de a török fennhatóság alatt élő területek lakóinak hathatós támogatást nyújthattak. A balkáni felszabadulás ügyének a nagyhatalmi politika is kedvezett. Bécsben és Pétervárott ugyan hivatalosan a status quo politikájával jegyezték el magukat, de befolyásos körök, sokszor egészen a trónokig terjedően, különböző megfontolásokból szították e mozgalmakat.

A hercegovinai felkelés kiterjedt a Balkán nyugati részére és megmozgatta a török katonai feudalizmus rendszerével torkig levő szláv parasztságot. A nagy létszámú török katonaság tehetetlennek bizonyult a hegyi terepet kitűnően ismerő felkelőkkel szemben. Mivel a mozgalom végső soron Törökország területi épségét fenyegette, rövidesen a nagyhatalmi érdekekkel is kapcsolatba került. Az osztrák–magyar külügyminisztert kellemetlenül érintette a felkelés. Nem volt lehetőség arra, hogy a Monarchia kizárólag a maga érdekeit kövesse és ha nem igazíthatta a Balkánt magához, jobb volt azt török uralom alatt tartani. Arról nem is beszélve, hogy a felkelés a délszláv nemzeti átalakulás veszélyét is felidézte. Pétervárott sem nagyon örültek a fejleményeknek. Ott most a közép-ázsiai tervek miatt egyelőre pihentetni akarták a keleti kérdést. A párizsi szerződés revíziója óta követett status quo politika mindkét hatalomnak megfelelt, és legszívesebben kitartottak volna a biztonságot nyújtó változatlanság mellett.

A mozgalom erősödése azonban nem engedett tartós passzivitást. Ekkor a két nagyhatalom részint presztízs szempontokból, részint a nagyobb bonyodalmak megelőzése céljából újra kezdte a szokásos keleti diplomáciát: nyomást gyakoroltak Törökországra a balkáni keresztények sorsának megjavítása érdekében. Az orosz kancellár a felkelt tartományok

részére autonómiát helyezett kilátásba. Az osztrák–magyar külügyminiszter sokallta az autonómiát, csupán a status quo megjavítását tartotta szükségesnek. (A párizsi szerződést aláíró hatalmak 1875 decemberében kapták kézhez az ezzel kapcsolatos osztrák–magyar jegyzéket.) A diplomáciai offenzíva 1876 májusában a két hatalom közös „berlini memorandumával” folytatódott, melyben a reformok végrehajtásának nemzetközi ellenőrzését is kilátásba helyezték. Ennek a nagyhatalmi közvetítésnek is az lett azonban a sorsa, mint sok korábbi hasonló kezdeményezésnek: az érdekeltek részint kevésnek, részint túl soknak találták a kilátásba helyezett engedményeket. A felkelők úgy vélték, hogy saját erejükből a teljes függetlenséget is elérhetik, Törökország pedig bízott abban, hogy végül mégiscsak erőt vesz a lázadáson. A török makacsságot Londonban is táplálták: az angol diplomácia nem volt hajlandó csatlakozni semmiféle reformakcióhoz. Az osztrák–magyar–oroszl közös erőfeszítés a válság olcsó megoldására nem hozott érdemleges eredményt.

1876 áprilisában a mozgalom átcsapott a Balkán keleti felére is, és Bulgária területén országos méretű felkelés robbant ki. A török államhatalom azonban itt szívósabbnak bizonyult és a mozgalmat rövidesen elfojtotta. A „rendcsinálás” a régi bevált eszközökkel történt: a győztes törökök nemcsak a fegyvert fogó férfilakosságot mészárolták le, hanem a nőket és a gyerekeket is kardélre hányták. A borzalmas mészárlásnak 40 ezer ember esett áldozatul. A „bolgár borzalmak” egész Európa haladó közvéleményét megmozgatták, a független balkáni államokat pedig cselekvésre sarkallták. 1876 júniusában Szerbia és Montenegró hadat üzent Törökországnak. Nem a hercegovinai és a bulgáriai felkelés volt ettől kezdve a keleti kérdés, hanem a szerb–török háború, a maga nehezen kiszámítható következményeivel.

Ausztria–Magyarország és Oroszország ezek után nem tarthatott ki tovább a status quo politikája mellett. Oroszországban lassan beleélték magukat abba, hogy megoldják a keleti kérdést. Az osztrák–magyar vezetés, különösképpen pedig Andrássy számára az ilyen elhatározás további elvi engedményt és kockázatos vállalkozást jelentett. Ezért igyekezett halogatni a döntést. A nemzetközi helyzet 1876-ban azonban semmivel sem volt jobb, mint 1873-ban, amikor Andrássy az első lépést megtette. Nem lehetett sokáig várakozni, tovább kellett menni azon az úton, amelyre három évvel korábban rálépett. Ausztria–Magyarország

és Oroszország megállapodására a külügyminiszterek reichstadti találkozásán, 1876 júliusában került sor. Abban egyeztek meg, hogy török győzelem esetén megóvják Szerbiát a török foglalástól, Boszniát illetően továbbra is ragaszkodnak a berlini memorandum végrehajtásához. Szerbia győzelme esetén sor kerülhet a fejedelemség területi növekedésére, de a Balkánon nem alakulhat meg nagy délszláv állam. Azt is kikötötték, hogy Törökország veresége esetén Ausztria–Magyarország annektálhatja Bosznia–Hercegovinát, Oroszország pedig magához csatolhatja Dél-Besszarábiát (amely a krími háború után került Romániához). A két konzervatív hatalom azt hihette, hogy jó alkut csinált. A balkáni népek véres háborúja területüket és befolyásukat gyarapíthatta.

Csakhamar bekövetkezett az, amivel a reichstadti megállapodás csak mint kevésbé valószínű lehetőséggel számolt: Szerbia és Montenegró gyors és súlyos vereséget szenvedett. A török csapatok szeptemberben már Belgrád felé közeledtek. A Monarchia kész volt tudomásul venni a kialakult helyzetet, Oroszország azonban idegeskedni kezdett. Ha nem állítja meg a győztes törököket, tekintélye a szlávok szemében jóvátehetetlen csorbát szenved. Az egyoldalú eljárás viszont konfliktusba keverhette Ausztria–Magyarországgal, amit mindenképpen el akart kerülni. Szeptember közepén a cár különmegbízottja jelent meg Bécsben, táskájában az újabb orosz–osztrák együttes eljárásra szóló ajánlattal.

A cár azt indítványozta, hogy Oroszország és Ausztria–Magyarország a török kegyetlenkedések elhárításának jogcímén fegyveresen lépjen fel és szállja meg Bulgáriát, illetve Bosznia–Hercegovinát. A Balkán felosztására szólító ajánlat megegyezett az orosz és osztrák külpolitika bizonyos hagyományaival. A császárvárosban is akadtak olyanok, akik örömezt igent mondtak volna, Andrássy azonban az együttműködésnek ezt a formáját nem tudta és nem is akarta vállalni. II. Sándor ajánlatát udvarias formában, de határozottan elutasították. Oroszország ekkor Berlinhez fordult: számíthat-e Németország jóindulatú semlegességére, ha a keleti háborúban Ausztria–Magyarországgal is konfliktusba keveredik? (Az újabb lépés nemcsak az osztrák elutasítás következménye volt: a pétervári pánszláv körök már régóta sürgették, hogy szakítsák el az Ausztriához fűző terhes szövetségi szálakat.) Bismarck határozott és egyértelmű elutasító választ adott. Németország érdekeit mélyen érintené – mondotta a kancellár –, ha a Habsburg-monarchia Európában elfoglalt hely-

zetét veszély fenyegetné. Közben a Ballhausplatzon is tiszta vizet akartak önteni a pohárba. Andrásynak nem voltak ugyan illúziói Bismarckkal kapcsolatban, de azért ő is megkockáztatta a kérdést: támogatná-e Németország a Monarchiát, ha háborúba keveredne Oroszországgal? A válasz erre a kérdésre is elutasító volt. Bismarck hosszasan fejtegette az osztrák megbízottnak, milyen fontos Németország számára, hogy a két szerződő társ békében és jó viszonyban éljen egymással. A háború, bármely fél győzne, csak gondokat okozna Németországnak; oda vezethetne, hogy a vesztes fél pártjára kellene állnia. Németország nem tűrhetné el, hogy oroszok garnizonokat állítsanak fel Brünnben, de ahhoz sem járulhatna hozzá, hogy az osztrákok helyreállítsák a független Lengyelországot.

A berlini elutasítás mindkét fővárosban lecsillapította a kedélyeket. Oroszország ismét Ausztriához fordult, de most már csak jóindulatú semlegességet kért tőle a Törökország ellen indítandó háborúban. Kész volt tiszteletben tartani az osztrák igényeket. 1876 végén újra tárgyalások kezdődtek a két fél között, s 1877 januárjában aláírták a budapesti titkos konvenciót. A Monarchia semlegességre kötelezte magát, Oroszország pedig megígérte, hogy a hadműveleteket a Balkán nyugati részére nem terjeszti ki. Az esedékes területi változásokat illetően bizonyos kiegészítésekkel a reichstadti megállapodás kikötéseit mondták ki érvényeseknek. A szerződés kilátásba helyezte a Monarchia számára Bosznia–Hercegovina birtokát és biztosította a nagy délszláv állam kialakulása ellen.

AZ OROSZ–TÖRÖK HÁBORÚ ÉS A MONARCHIA

A Monarchiának a küszöbön álló orosz–török háborúval szemben kialakított magatartása sok kockázatot rejtett magában. A budapesti szerződés megszabta ugyan az orosz hódítás maximális mértékét, kijelölte a Monarchia számára nyújtandó területi kárpótlást is, de semmiféle biztosítékot nem nyújtott arra az esetre, ha a valószínűen győztes Oroszország nem tartja meg ígéreteit. Kockázatos volt a szerződés a Monarchia részéről, de ezt a kockázatot Andrassy mégis elviselhetőbbnek tartotta, mint azt, hogy a Monarchia Törökország oldalán elvérezzék. A katonai tekintetben gyengébb Ausztria–Magyarországra a német tartózkodás és az angol határozatlanság mellett könnyen ilyen sors várha-

tott. A várakozó semlegesség viszont nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy orosz szószegés esetén a Monarchia kedvezőbb feltételek mellett mégis csak fellépjen érdekei megvédéséért.

Az események alakulása egyelőre az Andrássy-féle politika helyességét igazolta. II. Sándor 1877 áprilisában aláírta a Törökország elleni hadüzenetről szóló kiáltványt. Ekkor az addig kulisszák mögött tevékenykedő Anglia került nehéz helyzetbe. Az orosz-török háború kimenetele nem lehetett kétséges. Konstantinápolyt és a tengerszorosokat, a közeli keleti brit érdekek sarkpontjait nagyobb veszély fenyegette, mint a krími háború idején. A brit kabinet, amely korábban minden osztrák-magyar közeledést elutasított, most riadtan kopogtatott a bécsi külügyminisztérium ajtaján. Disraeli miniszterelnök, aki a brit külpolitika oroszellenes irányzatát képviselte, diplomáciai, sőt katonai együttműködésre tett ajánlatot. Bécsben elégtétellel, de egyben nagy fenntartásokkal fogadták a londoni felajánkozást. A katonai együttműködés kockázatos: ha Ausztria csapatmozdulatokat hajt végre, a felvonuló egész orosz hadsereg ellene fordulhat, az angol flotta pedig sem Erdély, sem Galícia határain nem segíthet. Az angol elszántságban különben sem nagyon hittek: attól tartottak, hogy a kritikus pillanatban a fogadkozó szövetséges majd ismét magatartást változtat. Disraeli ajánlata viszont lehetőséget adott Andrássynak, hogy miután a budapesti szerződésben Oroszországgal szemben biztosította a Monarchiát, most Angliánál viszontbiztosítsa magát. 1877 nyarán a Monarchia és Anglia szerződést kötött, amelyben körvonalazták az orosz hódítás megengedhető mértékét. Ha Oroszország nem állja szavát, a Monarchia kijátszhatja az angol ütőkártyát.

Időközben megindultak a hadműveletek. Az oroszok a régi hadi úton, Románián keresztül közeledtek Törökország felé. Júliusban már bolgár földön nyertek csatát az ellenük küldött első török sereg ellen. A győzelem után nem sokkal orosz kézbe került a Balkán-hegység uralkodó átjárója, a Sipka-szoros. Úgy látszott, hogy az oroszok első lendületből Konstantinápolyig fognak hatolni. A félsziget különböző részeiből összegyűjtött török csapatok azonban erősen befészkeltek magukat Plevna várába és a támadó orosz alakulatokra súlyos vereséget mértek. Az orosz hadsereg a teljes felzárkózás után sem volt képes arra, hogy Plevnát rohammal bevegye. Kénytelenek voltak a vár módszeres ostromához kezdeni. A háború állóháborúvá változott, az ostrom, amely mindkét fél részéről

óriási véráldozatokat követelt, alaposan elhúzódott. Végül 1877 december közepére sikerült – román csapatokat is bevonva – megtörni a törökök makacs ellenállását. Plevna eleste után az orosz csapatok lavinaként zúdultak le a Balkán hegyeiből. 1878 januárjában a balkáni törökök ellenállása teljesen megszűnt. Az oroszok előtt szabad volt az út Konstantinápoly felé.

A fényes katonai győzelmek után logikusan merült fel a gondolat Pétervárott, hogy a korábbi kötelezettségvállalással ne számoljanak, a sikereket a lehető legnagyobb mértékben kiaknázzák. Bécs még december közepén újabb orosz jegyzéket kapott, amely jelezte, hogy Oroszország az új helyzetnek megfelelően szándékozik eljárni. Törökország felbomlott, a Balkánon új nemzeti államok alakulnak és a jelenlevő orosz hadsereg tartós segítséget ad a balkáni népeknek – ez volt az orosz jegyzék lényege. A Ballhausplatzra nehéz napok következtek. Andrassy határozott jegyzékkel tiltakozott. Figyelmeztette szerződő társát, hogy a korábbi megállapodások értelmében nem állíthatja kész helyzet elé Európát. Egyidejűleg segélykiáltással fordult Berlinhez és Londonhoz és az európai orosz túlsúly riasztó kilátásaival fenyegetett. A német fővárosban nem hatódtak meg az osztrák–magyar aggodalmaktól, hanem most is azt tanácsolták, egyezzenek meg Oroszországgal. Londonban teljesen osztották Andrassy aggályait. A Pétervárnak küldött angol jegyzék komoly figyelmeztetést és fenyegetést tartalmazott Konstantinápoly megszállása esetére. Az együttes osztrák–angol nyomás némi eredményt hozott. Az orosz főparancsnok utasítást kapott, hogy szüntesse be a hadműveleteket, álljon meg a török főváros kapuinál. 1878. január 31-én létrejött az orosz–török fegyverszünet. A békekötést illetően azonban Gorcsakov külügyminiszter sem volt hajlandó megnyugtató nyilatkozatot adni. A húr tovább feszült, már csak kevés kellett ahhoz, hogy elpattanjon. Angliában fontolóra vették az Oroszország elleni háborút. A földközi-tengeri brit flotta február 15-én parancsot kapott, hogy fusson be a Boszporuszba. Az angol hajóágyúk farkasszemét néztek a Márvány-tenger partján álló oroszokkal. Londonban már a tűzparancsot is elhatározták, csupán arra vártak, hogy Ausztria–Magyarország is szint valljon.

A kedvező feltételek hatására Bécsben a háborús barométer higanyszála rohamosan emelkedni kezdett. Andrassy február 24-én határozott háborús javaslattal lépett a közös minisztertanács elé. A fellépés közvet-

len indoka az orosz szószegés volt – a cárizmus a budapesti szerződés mellőzésével akart berendezkedni a Balkánon –, de Andrásy elsősorban a nemzetközi helyzet kedvező fordulatát akarta kihasználni. Ilyen helyzet, mint a mostani – mondotta –, egy évszázadban csak egyszer áll elő. Megállapításait súlyos katonai és diplomáciai érvekkel támasztotta alá és figyelmeztetett, hogy ez az utolsó alkalom, amikor a Monarchia a szlávokkal való nézeteltérését Európa segítségével rendezheti. A közös minisztertánácson azonban csak egyetlen résztvevő támogatta Andrásy javaslatát: Tisza Kálmán. A magyar miniszterelnök a magyar közvélemény álláspontjának adott kifejezést, amely a keleti válság kezdete óta az orosz-ellenes fellépést sürgette. Andrásy azt állította, hogy az Oroszország elleni háború a Monarchia népei között népszerűsége számíthat. Pedig az orosz-ellenességben kifejezésre jutó magyar nemzeti politikát, a lengyeleket leszámítva, a birodalom egyetlen népe sem támogatta. A csehek és a délszlávok határozottan oroszbarátok voltak, az osztrák-németek pedig alapjában véve közömbösek. Az osztrák liberális pártnak a közös minisztertánácson jelen levő képviselője kétségét fejezte ki az osztrák-szláv összecsapás elkerülhetetlenségét illetően. Ilyen körülmények között a katonai érvekkel ugyancsak bőségesen rendelkező udvari körök álláspontja győzött, Andrásy háborús javaslatát elvetették. A külpolitikai célok egységének hiánya a nemzetközi helyzet kedvező fordulata ellenére is megbénította a soknemzetiségű Monarchiát. Hiába állt rendelkezésére az angol pénzügyi támogatás, osztrák-magyar mozgósításra nem került sor. Ausztria-Magyarország passzivitása következtében az angol hajóágyúk is némák maradtak.

Pétervárott persze nem tudhatták, mi történt a Hofburgban, a közös miniszteri értekezlet színhelyén. Az a körülmény azonban, hogy a Monarchia nem mozgósított, a pánszláv körök pozícióit erősítette. 1878. március 3-án San Stefanóban aláírták az orosz-török békeszerződést, és ebben Oroszország kizárólag saját elképzeléseit juttatta érvényre. Törökországot alaposan megcsonkították. Oroszország a Kaukázus vidékén magához ragadta Batum és Karsz környékét, Kelet-Európában pedig annektálta a párizsi béke óta Romániához tartozó Dél-Besszarábiát. A balkáni államok közül Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenséget nyert, a két utóbbi területileg is megerősödött. A Balkán keleti felén pedig 160 ezer négyzetkilométer területen, közel ötmillió lakossal meg-

alakult az autonóm Bulgária, a „nagy délszláv állam”. A békeszerződés azt is kilátásba helyezte, hogy Bulgária két esztendeig orosz megszállás alatt marad.

A San Stefanó-i béke alapjában véget vetett a balkáni török uralomnak. A porta csupán Albánia és Bosznia-Hercegovina fölött őrizhette meg fennhatóságát, de a területi kapcsolat híján (az önálló Bulgária elvágta Törökországot a Nyugat-Balkántól) az amúgy is forrongó tartományok megőrzése reménytelennek látszott. Törökországnak az volt a szerencséje, hogy a Balkán orosz érdekek szerint történt átrendezése a nagyhatalmi érdekekkel is szögesen ellenkezett. A San Stefanó-i béke Londonban is, Bécsben is határozott elutasításba ütközött. Angliában különösen Nagy-Bulgária létrehozása keltett aggodalmat, Bécsben a két évre kilátásba helyezett orosz megszállás miatt nyugtalankodtak. Törökország alávetette magát a győztesnek, de a cári külpolitika irányítói nem lehettek biztosak dolgukban.

A BERLINI KONGRESSZUS ÉS A KETTŐS SZÖVETSÉG

A magyar külpolitikai program a Monarchia nemzetei közötti egyetértés hiányában megvalósíthatatlannak bizonyult, de az adott körülmények között a három császár politika is elveszítette possibilitását. Oroszország úgy kötötte meg a San Stefanó-i békét, hogy a budapesti szerződés előírásait figyelmen kívül hagyta. A Monarchia csaknem teljesen kiszorult legitimnek tartott érdekszférájából és a szláv nemzeti államalakulás idővel területi épségét is veszélyeztette. Még az udvar oroszbarát körei is képtelenségnek tartották ezek után, hogy a sérelmekre a szószegő partnernél keressenek orvoslást. 1878 elején az osztrák–magyar keleti politika új szakasza kezdődött, amelyben a balkáni érdekeket a három császár politikával szakítva kísérelték meg érvényre juttatni. Ez az orosz-ellenes politika részben törökbarát volt, amennyiben az orosz hódítások mértékét akarta korlátozni, de részben törökellenes is, mert a budapesti szerződésben kijelölt terület megszerzéséhez továbbra is ragaszkodott. Ugyanakkor egyértelműen szlávellenes, mert az új balkáni államalakulás és a régi államok területnövekedése ellen egyszerre tiltakozott. A Monarchia nemzetközi jogi értelemben az 1856. évi párizsi szerződésre alapozta eljárását, amely a Törökországgal kapcsolatos kérdések rendezését